

Gernot Grabher–David Stark

A szervezett sokféleség – evolúcióelmélet, hálózatelemzés és a posztoszocialista átalakulás

---

A posztoszocialista átmenettel foglalkozó munkák uralkodó irányzata aszerint vizsgálja a kelet-európai szervezeti formákat, hogy mennyiben felelnek meg a már létező kapitalista mintának, illetőleg hol térnek el ettől. A szerzők ezzel szemben arra mutatnak rá, hogy a gazdasági élet szereplői szükség szülte módon értelmezik át és szervezik újjá az erőforrásokat a posztoszocialista viszonyok között, s ezzel innovatív jellegű, rekombináns szervezeti formákat alakítanak ki. A szerzők ezekben nem véletlenszerű torzulásokat látnak, hanem az evolúciós lehetőségeik kimutatására törekednek. Kiinduló feltevésük szerint a vállalkozás valóságos egysége nem az elszigetelt egyén, hanem a társadalmi hálózat, mely összekapcsolja a vállalatokat és a bennük tevékenykedő szereplőket. Arra figyelmeztetnek az evolúcióelmélet újabb eredményei alapján, hogy a mindent átfogó privatizáció és piacositás segítheti ugyan az érintett gazdaságok rövid távú *alkalmazkodását*, de a szervezeti formák elszegényítéséhez vezethet, s ezzel leronthatja a hosszú távú *alkalmazkodóképességet*.

Bevezetés – a labradori tanulságok

A Labrador-félszigeten élő naszkapi indiánok a vadászati idény alatt egy sajátos eljárással minden este eldöntötték, hol keressék a zsákmányt a következő napon. Ez úgy történt, hogy a sámán a tűz fölé tartotta egy karibu lapockacsontját, majd a csonton kirajzolódó füstnyomok alapján jelölte ki a másnapi vadászat tájékozási pontjait (Weick [1977] 45. o.). A naszkapik így véletlenszerűvé tették a vadászmező kiválasztását. Kiküszöbölték a rövid távú racionalitás érvényesülését, amely azt diktálta volna, hogy a következő nap is ott keressék a vadat, ahol aznap zsákmányra leltek. Ők azonban a csontra rakódó füst naponta változó rajzolatait követve elkerülték a gyors sikerek csapdáját: a rövid távon elejtett gazdag zsákmány körzetükben lepassztotta volna a karibuk állományát, s ezzel hosszú távon csökkentette volna a sikeres vadászat esélyét. A hagyományos lapockacsont-olvasás megtörte a kapcsolatot a múltbeli sikerek és a jövőbeli cselekvési irányok között, s így nem alakulhatott ki pályafüggőség (*path dependence*) a vadászatban.

A posztoszocialista „átmenet” (*transition*) elméletének főáramlata úgy tekinti ezt az átmenetet, hogy az egyik gazdasági intézményrendszert kicserélik a már bevált másikra. Ez az eljárás azonban a rövid távú racionalitás ugyanazon problémáival terhelt, mint amelyeket a naszkapik hagyományos gyakorlata kiküszöbölt. A neoliberaisok azt ajánlják, hogy „holnap is ott keresd a zsákmányt, ahol ma megledted”, vagyis a posztoszocialista gazdaságok vegyék át az ármechanizmus és a tulajdon intézményeinek idealizált változa-

tát, mely „Nyugaton sikeresen működik”. A gazdasági hatékonyságot maximalizálnák, de csak a gyors, átfogó privatizáció és piacositás révén. Evolúciós szempontból viszont, mint rámutatunk, az intézményrendszer egyneműsítése elősegítheti ugyan a gazdaságok *alkalmazkodását* rövid távon, az intézményi sokszínűség elvesztése azonban lerontja a hosszú távú *alkalmazkodóképességet*. Ha a posztszocialista gazdaságok csak a közismert, Nyugaton már kipróbált és bevált megoldásokra szűkítik le a hatékony intézmények és szervezeti formák felkutatását, ezzel a feltárt vadászmezők *kiaknázására* korlátozzák magukat azon az áron, hogy elfelejtik (vagy soha nem sajátítják el) az új megoldások *felfedezésének* képességét. A naszkapi indiánok példájával nem azt akarjuk sugallni, hogy a kelet-európai döntéshozóknak kockavetéssel kellene az új intézményeket kiválasztaniuk. A labradori eset szerintünk azt a tanulságot hordozza, hogy a közvetlen sikerek gyors learatását meggátoló intézményi örökség nyitva tarthat jövőbeli cselekvési alternatívákat. Az intézményrendszer átalakítása során fellépő súrlódás megőrzi a sokféleséget: megtart olyan bevett szervezeti megoldásokat, melyeket esetleg fel lehet használni új szervezeti formák felépítéséhez. A változással szembeni ellenállás ebben az értelemben elősegítheti a változást. Az intézményi örökségben nemcsak a makacsul ellenálló múlt ölt testet, hanem a jövő erőforrásai is. Az intézményrendszerben fellépő súrlódás fékezi ugyan az átmenetet az előre kijelölt rendszerhez, ám nyitva tart számos pályát a jövőbeli felfedezések előtt.

Neoliberális kollégáink persze készen állnának az ellenvetéssel: az ilyen felfedezések költségesek, nem hatékonyak és feleslegesek. Az alternatívák felkutatásának evolúciós eljárása szemükben az erőforrások gátlástalan elherdálásának tűnik, amelyet elkerülhetőnek vélnék a bizonyítottan eredményes intézményi megoldások kiaknázásával. A kelet-európai gazdaságok szerintünk okosabban tennék, ha korlátozott erőforrásaikkal mielőbb a „vad nyomába erednének”, ha a labradori tanulságok megszívlelése helyett az élenjáróktól tanulnának.

Az utóbbi évek szervezéstudományi és evolúciós közgazdaságtani eredményei azonban arra utalnak, hogy a túl gyorsan tanuló szervezetekben elvész a hatékonyság. *Allen-McGlade* [1987] az új-skóciai halászok példájával szemlélteti, milyen átváltási (*trade off*) kapcsolatok létezhetnek a régi bizonyosságok kiaknázása és az új lehetőségek felkutatása között. A halászflokták tevékenységét modellezvén két csoportba sorolták a halászokat: racionalista „karteziánusokra”, akik csakis oda vetik ki hálójukat, ahol az ismert halrajok találhatóak, s kockázatvállaló „sztochasztikusokra”, akik új halrajok felfedezésére indulnak. Szimulációs vizsgálataik azt mutatták, hogy a flotta eredményessége viszonylag alacsony, ha mindegyik halászhajónak sztochasztikus a kapitánya, mert így nem hasznosulnak a halrajok helyéről meglévő ismereteik. A tisztán karteziánusok irányította flotta viszont a „legígéretesebb” vizekre korlátozza mozgását, s így gyorsan lehalássza azokat. Hatékonyabbnak mutatkoztak az új-skóciai halászflokták tényleges összetételéhez közelebb álló modellek, amelyekben vegyesen fordulnak elő karteziánus kitermelők és sztochasztikus felfedezők.

James March szimulációs vizsgálata hasonló eredményeket hozott annak kimutatásával, hogy a gyors felfogású személyekből álló interaktív csoportok teljesítménye rendszerint elmarad attól, amit a gyors és a lassú felfogásúak együttműködése nyújt (*March* [1991]).¹ A túl gyorsan tanuló szervezetek a kitermelést helyezik előtérbe a felfedezés

¹ John Padgett így összegzi March megállapításait: „a) A gyorsan tanulók túlspecializálódnak, s a szakbarbárság csapdájába esnek. A lassan tanulók megőrzik a kollektív bölcsességet. b) A gyors felfogásúak a »zajra« éppoly hirtelen reagálnak, mint a valódi információra. Megerősítik egymás hitét a kollektív téveszmékben. c) Az »éleseszű« világlátás kizárólagossága korlátozza a jövőndő felfedezésekhez szükséges genetikai változatosságot. d) Ha nehezebb felfogásúak lépnek az éleselműjűek helyébe, akkor az kedvez egy szervezet számára addig a pontig, míg a többiek rájönnek, mikor, kire érdemes hallgatni.” (*Padgett* [1992] 746. o.)

rovására, s így az optimum alatti eljárásmodok és stratégiák körében rekednek. Az Allen és McGlade tanulmányában szereplő tiszta karteziánus flotta csakúgy, mint March simulációjában a kizárólag gyors felfogásúakból álló homogén szervezet azt szemlélteti, milyen lehetséges veszélyei vannak a pozitív visszacsatolásnak és a szoros kapcsolódásnak. Mint a gyalogsági tisztek, akik hídon való áthaladásakor az ütem megtörésére utasítják a dobost, nehogy az állandó ütemre menetelő katonák lépései veszélyes rezgéseket keltsenek, mi is levonjuk a tanulságot: a disszonancia hozzájárul a szervezeti tanuláshoz és a gazdasági evolúcióhoz.

Tanulmányunk szembehelyezkedik a posztszocialista gazdaságoknak szóló neoliberais javallatokkal, mert tőlük különböző fejlődésfelfogásra jutottunk az evolúciós elmélet és a hálózatelemzés új meglátásai alapján. E két gondolati iskolát nem szokás összekapcsolni, de mi itt meg szeretnénk mutatni, hogy társításuk hasznos eszközöket ad kezünkbe a posztszocialista átalakulás (*transformation*) megértéséhez.

Kiinduló feltevéseink szerint az elemzésnek nem az elszigetelt vállalatra kell irányulnia, hanem a vállalatokat összefűző és a személyi kapcsolattartás keretétől szolgáló hálózatokra, hiszen ezek a gazdaság valóságos egységei.² Hasonlóképp, a vállalkozás alanyának nem az elszigetelt egyént tekintjük, hanem a gazdasági szereplők hálózatát. Ennek megfelelően áttereljük a figyelmet az individuum tulajdonságairól és motívációiról azoknak a hálózatoknak és földrajzi körzeteknek (*locality*) a sajátosságaira, melyek a vállalkozói tevékenység újratermelési keretétől szolgálnak (Stark [1991]). Mindebből következően szerintünk nem az elszigetelt vállalat az átszervezésre váró gazdasági egység, hanem a vállalati hálózatok, melyek a formális szervezeti határokon átnyúlva kapcsolnak össze egymástól kölcsönösen függő termelési eszközöket.

A hálózatok az átszervezésnek nemcsak tárgyai, hanem egyszersmind végrehajtói is. Olyan koordinációs mechanizmusok lehetőségét keressük tehát, melyek sem nem hierarchikus, sem nem piaci vezérlésűek; s így túlmutatnak az állam által irányított *kontra* piaci folyamatokon alapuló átszervezés erőszakolt kettős lehetőségén (Powell [1990], Bruszt–Stark [1996]).

Tanulmányunk három fogalom, az örökségek, a kapcsolódások és a körzetek köré szerveződik. Mint ahogy előzőleg össze nem illő rendszerelemek együttélése mellett érveltünk, s a kétértelműségben gazdasági erőforrás lehetőségét kerestük, az Olvasónak arra is számíthatnia kell, hogy a felsorolt fogalmakat nem teljesen a megszokott értelemben használjuk. Az örökség, mint már céloztunk rá, nem pusztán a múlt maradványa, hanem a jövő erőforrása is lehet. Hasonlóképp, minél módszeresebben tanulmányozzuk a kapcsolódások logikáját, elemzésünk annál inkább azok felé a strukturális sajátosságok felé fordul, amelyek éppen bizonyos kapcsolatok hiányából fakadnak. A földrajzi körzet halatán esetleg olyan szintérré gondolnánk, ahol a közelség közösen osztott felfogásokat alakít ki, mi azonban a körzeteket olyan helyként vizsgáljuk, ahol az egyidejűleg érvényesülő eltérő logikák (melyeket a társadalmi cselekvés különféle „fajainak” is tekinthetünk) a felfogások komplex ökológiai rendszerévé szerveződnek.

² Ezen a ponton azokhoz a gazdaságszociológusokhoz és jogtudósokhoz csatlakozunk, akik a kelet-ázsiai gazdaságokat hálózatközpontú megközelítéssel vizsgálják, azaz a társadalmi hálózatokat tekintik a cselekvés alapvető egységének. (Lásd például a Grabher [1993] kötetben szereplő tanulmányokat, továbbá Redding–Whitley [1990] és Hamilton–Feenstra [1995] írásait.)

Örökségek

Életképességi tesztek

A posztoszocialista átmenet számára készített neoliberális útmutatások szerint a változások befejezetlenségét jelzi, ha továbbélnék a régi államszocialista rendszer bizonyos szervezeti formái és társadalmi viszonyai. Ebben nyilvánvaló bizonyítékát látják, hogy az érintettek vonakodnak megvalósítani a célként megjelölt társadalmi rendet. Az örökség ennek megfelelően patológikus jelenség a liberálisok szemében, hiszen ez a régi rendszer hiányosságaival fertőzött, s ezért akadályozza az átalakulást. A jövő nem jöhet el, mert a múltat nem tudják legyőzni. Az államszocializmus öröksége eltorlaszolja a szabadpiac-hoz vezető ígéretes utat.

A szabadpiaci rendszer a hatékonyság szinonimája – hajtogatják szakadatlan a neoklasszikus közgazdaságtan neves képviselői. A szabadpiacokon folyó verseny, melyet az államszocializmus időszakában módszeresen elfojtottak, gondoskodik a hatékonyabb szervezeti formák kiválasztásáról, s a kevésbé hatékonyak eltüntetéséről. A túlélésért folyó könyörtelen versenyben csak a legéletképesebbek maradnak fenn.

Kétes fényt vet azonban a közgazdászokra, hogy még mindig ragaszkodnak Spencer kezdetleges szociáldarwinista tételéhez („a legéletképesebbek maradnak fenn”), miközben napjaink biológusai már megkérdőjelezték a korábban elfogadott evolúciós modell helyességét.³ Az új biológiai felfogás szerint az evolúció nem tekinthető egydimenziós optimalizálási folyamatnak, az alacsonyabb rendűtől a magasabb rendű felé tartó, egyetlen vonalon futó, előnyös hatású fejlődésnek. A természetes kiválasztódás nem felülmúlhatatlanul életképes fajokat eredményez, hanem csak viszonylagosan és elfogadhatóan életképeseket.

Az evolúció ebben az értelemben nem egyetlen nagy csapáson halad a tökéletesség felé, hanem egyszerre több ösvényen fut, melyeknek nem mindegyike vezet optimális változásokhoz. Ha némely fejlődési ösvény nem hoz hatékony megoldásokat vagy optimális eredményeket, az nem az evolúciós kudarc jele, hanem az evolúciós kiválasztódás előfeltétele: ha nincs változatosság, nincs evolúció sem. Az evolúciós folyamat tehát szükségszerűen magában foglalja a sikertelenségen át vezető fejlődést: „a tökéletlenségek a legfőbb bizonyítékai annak, hogy evolúció ment végbe, hiszen az optimális konstrukciók kitördelik a történelem összes útjelzőjét” (Gould [1987] 14. o.).

Ez a kritika, melyet a „legéletképesebbek fennmaradásának” korábbi paradigmájával szemben fogalmaztak meg, alternatív evolúciós modellt szolgáltat nekünk. Ezzel kihívást intézhetünk a „történelmi hatékonyság” neoklasszikus feltételezéséhez (March–Olsen [1989]), miszerint a túlélés a hatékonyságra utal, s a pusztá létezés egyben az optimalitás bizonyítéka (vö. Hodgson [1993]). Az evolúciós elméletből az a tanulság vonható le, hogy a szabadpiacokon folyó verseny nem szükségképpen az életképesebb és a hatékonyabb szervezeti formának kedvez: a piaci verseny nem optimalizáló mechanizmus (Barnett [1995]).

Az életképesség mértéke nem abszolút és változatlan. A környezettől függ az, mi számít életképesnek, s a környezet megváltozhat a kiválasztódási folyamat menetében (Carroll–Harrison [1994]). Mégha a „legéletképesebbek” is egy szervezeti forma szelektálódott jellegzetességei, akkor is csak egy bizonyos gazdasági, politikai és kulturális összefüggérendszerben ilyenek; változó vagy eltérő közegben már nem számítanának a legéletképesebbnek. Ami azt illeti, egy szervezeti forma életképessége maga is kiválthat különféle mechanizmusokon keresztül olyan környezeti változásokat, melyek aláássák saját

³ Lásd például Smith [1984], Gould–Lewontin [1984] és a Dupré [1987] kötetben szereplő tanulmányokat.

hatékonyságát.⁴ Ebből következik, hogy az „átmenet” során legéletképesebbnek mutató szervezeti formák nagyon könnyen optimum alattinak bizonyulhatnak később, az időközben megváltozott környezetben. Mi is helyesebben tesszük tehát, ha nem az átmenetet véghez vivő „legjobb” intézményeket keressük, hanem azokat az intézményi alakzatokat próbáljuk azonosítani, amelyek eredményesebbek új megoldások felkutatásában.

Az evolúciós elmélet arra is ráirányítja a figyelmünket, hogyan függ a gazdasági rendszerek jövőbeli fejlődése az általuk korábban bejárt úttól. Elvertvén a tételt, hogy a rendszereknek kiinduló helyzetüktől függetlenül ugyanahhoz az egyensúlyi ponthoz kell gravitálniuk, ráébredhetünk egy veszélyre: a szabadpiaci mechanizmusok olyan pályára állíthatják rá a gazdasági fejlődést, amely nem közelít az optimumhoz (*Hodgson* [1993]). A pozitív visszacsatolásnak negatív következményei lehetnek. A tanulás révén elérhető növekvő hozadékok és a hálózati externáliák (*Katz-Shapiro* [1985]) közvetlen előnyöket eredményeznek, ezek azonban kizárhatják a hosszú távon leghatékonyabb szervezeti forma kiválasztódását (*Arthur* [1994], *David* [1986], *Carroll-Harrison* [1994]). Amint a gazdaság rááll egy meghatározott fejlődési pályára, a stratégiaváltás költségei meghaladják az alternatív pályák előnyeit. Ilyen megvilágításba helyezve a gazdaságtörténetet, élesen körvonalazódik az eshetőség: pontosan az allokációs hatékonyságról gondoskodó mechanizmusok kényszeríthetik olyan pályára a gazdasági fejlődést, amelyik dinamikus értelemben nem hatékony. Azok a mechanizmusok, amelyek elősegítik a gazdaság pillanatnyi alkalmazkodását az éppen fennálló környezeti feltételekhez, aláássák a gazdaság alkalmazkodóképességét az időben bekövetkező változásokhoz.

Az allokációs és a dinamikus hatékonyság közti átváltási viszony alapvető feszültségek forrása a Kelet-Európában zajló átalakulási folyamatban.⁵ Peter Murell empirikus adatokra támaszkodva azt bizonygatja, hogy az erőforrások allokációja nem volt kevésbé hatékony az államszocializmusban, mint a kapitalista társadalmakban. Lemaradásuk a dinamikus hatékonyságban, az innovációk előmozdításában mutatkozott meg (*Murell* [1991]). Ez a féloldalasság túléltte az államszocializmust: a jelenlegi reform-erőfeszítések, úgy tűnik, az intézményi örökség felszámolására összpontosulnak az allokációs hatékonyság javításának szándékával. Az intézményi örökség feláldozása az allokációs hatékonyság oltárán visszaüthet azonban, mert a dinamikus hatékonyság rovására mehet, mint ahogy a pillanatnyilag adott gazdasági környezethez való szoros alkalmazkodás alááshatja a gazdaság alkalmazkodóképességét (*Granovetter* [1979] 498. o.).

Érzékeltetett látásmódunknak megfelően mi nem arra összpontosítunk, miként lehetne tovább tökéletesíteni a máris „életképes” egyedeket az új gazdasági környezet számára. Ehelyett azt vizsgáljuk, milyen módon kellene e gazdaságok intézményi és szervezeti rendszerét átalakítani, hogy kifejlődjék az a képességük, hogy választ tudnak találni a jövőbeli, előre nem látható környezeti változásokra. Bár a kelet-európai gazdaságok intézményi öröksége hátráltathatja az alkalmazkodást rövid távon, hosszú távon azonban hozzájárulhat e

⁴ Az egyik legismertebb mechanizmus sűrűségi függőség (*density dependence*) néven vonult be a szervezeti ökológiába (*Hannan-Freeman* [1989]). Ha valamely szervezeti forma csekély számban fordul elő (és sűrűsége alacsony) a populációban, szaporodási üteme várhatóan alacsony lesz. Számbeli gyarapodásával viszont szaporodásának üteme is megnő, részint mert kiegészítő viszonyba kerül más formákkal, részint – mint *Alfred Marshall* mondaná – a pozitív externális hatások folytán. Előfordulási gyakoriságának további növekedésével azonban már visszaesik szaporodási üteme, mivel az erőforrásokért való küzdelem keményebbé válik a növekvő számú versenytárs között. Összefoglalva tehát: a szervezeti formák életképessége (az életképességet az alapítási és megszűnési ráták segítségével mérve) az adott forma populáción belüli gyakoriságának eleinte növekvő, majd csökkenő függvénye.

⁵ A közgazdasági irodalomban ezt a feszültséget úgy jellemzik, mint „a rövid távú »statikus hatékonyság« és a hosszú távú hatékonyság közti konfliktust, ... amely közvetlen kapcsolatban áll a vállalati populáció megoszlásának sajátosságaival. A mikroszinten meglévő változatosság a stabil makroszintű növekedés előfeltétele” (*Eliasson* [1984] 263. o.). Lásd még *Eliasson* [1991], *Nelson* [1991], *Dosi* [1991].

gazdaságok alkalmazkodóképességéhez. Természetesen nem akarjuk e minden ízében romlottnak tekintett történelmi örökség megítélését a visszájára fordítani, s azt a feddhetetlen erény színében feltüntetni. Célunk annak a kettős lehetőségnek a megvilágítása, hogy ez az örökség gátolhatja és segítheti is az átalakulást. Nem aszerint vizsgáljuk tehát a kelet-európai szervezeti formákat, mennyire vágnak egybe a termelés megszervezésének a nyugati kapitalizmusban kialakult ideáltípusaival, vagy mennyire térnek el tőlük. Azok a variánsok és mutánsok izgatnak inkább bennünket, melyek az öröklött szervezeti formáknak az újjal való ötvöződéséből származnak. Ahelyett, hogy e rekombináns formákat véletlenszerű torzszülötteknek tekintenénk, evolúciós lehetőségeiket igyekszünk felderíteni.

A szervezett sokféleség: az életterek elkülönülése

Az egyes szervezeti formák hatékonysága helyett figyelmünket inkább a formák változatosságára és sokféleségére fordítjuk, ez áll ugyanis a „populációs gondolkodásmód” középpontjában (Mayr [1984], [1985], Sober [1984] 155–169. o.). A nagy állami vállalatok átszervezése során a régi formákból új, rekombináns szervezeti formák jönnek létre, amelyek fokozzák a változatosságot és sokféleséget a „közös génkészletben”, hozzájárulva ezzel az új szervezeti formák evolúciójához. Az evolúció kibontakozásához mindig szükség van változatos formákra, amelyek között végbemehet a kiválasztódás. „A szelekció olyan, mint a maga táplálékát felemésztő tűz ..., ha nem újul meg időről időre a változatosság, az evolúció véget is ér, szinte a kezdet kezdetén” (Lewontin [1982] 151. o.). A sokféleség és változatosság lehetővé teszi, hogy az evolúció egy időben több szálon is fusson, azaz szervezeti formák különböző garnitúráin egyszerre menjen végbe. Ha a kiválasztódás nemcsak egyetlen nyomvonalon haladhat, hanem széles és változatos evolúciós alternatívák tartományában, akkor csökken annak veszélye, hogy egy helyi optimum elérése evolúciós zsákutcába vigyen. Két vagy több evolúciós pályán járva a rendszer az előre nem látható környezeti változások sokkal tágabb körével tud megbirkózni, mint ha csupán egyetlen nyomvonalon haladna.

A különféle evolúciós pályákhoz kapcsolódó eltérő hatékonysági szintek ebben a megvilágításban nem a szelekciós mechanizmus gyengeségének tünetei. Ellenkezőleg, előfeltételei az általános hatékonyság emelkedésének, mivel „az életképesség javulásának üteme – legyen szó bármely organizmusról, bármely időben – megfelel a genetikai változatosság mértékének, amelyet az organizmus egyedei mutatnak az életképesség tekintetében az adott időben” (Fisher [1930] 35. o.). A „legéletképesebbek túlélésének” nyers darwinizmusa által sugallt könnyörtelen küzdelmet a neodarwinizmus szerint tompítja az *életterek elkülönülésének (compartmentalization)* biológiai elve.⁶ Az életterek elkülönülése azt jelenti, hogy „ütköző-övezetek” léteznek a különféle alpopulációk között. A különböző alpopulációk elválasztása lehetővé teszi a kevésbé hatékony formák létezését is a pillanatnyilag leghatékonyabb mellett anélkül, hogy azonnal ki lennének téve a szelekciós nyomásnak. Az életterek elkülönülése növeli az evolúciós kiválasztódás változatosságát (Mayr [1980]). A ritkább géneknek nagyobb az esélyük az evolúció további menetének befolyásolására, ha a közös génkészletet hordozó populáció elkülönült alpopulációkra oszlik, mint ennek hiányában.⁷ Jóllehet az életterek elkülönülése rontja a rendszer egészének pillanatnyi életképességét, viszont azáltal,

⁶ Lásd például *Eigen és szerzőtársai* [1981] cikkét. Az eredeti szelekciós modellel szemben a felosztott populáció modellel feloldja azt a feltevést, hogy a populációk genetikai összetétele térbeli homogenitást mutat. Az evolúciós biológia művelői gyakorta a „struktúra” kategóriáját használják azokra a folyamatokra utalva, amelyeket mi itt az életterek elkülönülésének fogalmával jelölünk (lásd például *Wilson* [1984] és a *Brandon–Burian* [1984] kötet tanulmányait).

⁷ A szervezeti ökológia irodalmában hasonló megállapításokra jut *Barnett* [1995].

hogy az alrendszerek együttese többféle választ adhat a környezeti kihívásokra, a rendszer életképessége végső soron magasabb szintre kerül (Weizsäcker, C.–Weizsäcker, E. U. [1984] 188. o.). Hasonló megállapításra jut Boyer–Orlean [1992] játékelméleti nézőpontból. Szerintük nagyobb a valószínűsége egy új társadalmi szokásforma meggyökeresedésének valamely szervezeti populációban, ha kezdetben nem a teljes populáción próbál terjeszkedni, hanem egy viszonylag elkülönült szervezeti alcsoporton. Más szavakkal: a visszafogottság (*containment*) fontos taktikai eleme tehet a behatolásnak (*contamination*).

Az életterek elkülönülésének elve azt a gondolatot ébreszti, hogy igazi jelentősége nem egyszerűen a szervezeti sokféleségnek, hanem a *sokféleség szervezethezességének* van a szervezeti formák rekombinációja számára Kelet-Európában. A változatosság újratermelődése attól függ, lehetséges-e egymás mellett élniük különféle hatékonysági szinteknek. Egyfelől, az evolúció megtorpan, ha a kevésbé hatékony formákat a kiválasztódás azonnal megsemmisíti: ha túlzottan csekély a változatosság, nincs evolúció. Másfelől, ha semmilyen szelekciós mechanizmus nem működik, akkor a változatosság „zajjá” válik, melyben a szervezeti formák egyike sem képes befolyásolni egyetlen evolúciós pálya irányát: ha túlzottan nagy a sokféleség, ugyancsak nincs evolúció.

A túlzottan csekély és a túlzottan nagy változatosság (előbbi az életterek elégtelen, utóbbi a túlságosan nagyfokú elkülönültségéből fakad) közötti feszültséget példázza a nagy állami vállalatok átszervezésének elemzése Kelet-Németországban (Grabher [1996]) és Magyarországon (Stark [1994]). Kelet-Németországban következetesen szétbontották a hajdan hegemon kombinátokat, s ezzel, valamint a nyugatnémet cégek helyi fiókvállalatainak létrehozásával fokozódott a szervezeti formák sokfélesége. Ez a sokszínűség azonban Grabher [1996] szerint középtávon ismét kifakulhat. Elkülönített életterek híján ugyanis a nyugatnémet cégek helyi fiókjai még inkább kiszoríthatják a többi szervezeti formát, különösen a helyi kisvállalati szektorban, hiszen hatékonysági fölényben vannak. A betörő éllovasok és a bennszülött sereghajtók között roppant nagy az egyenlőtlenség; de ha „a győztes mindent visz”, a szervezeti sokféleség ismét visszaszorul.

Nézőpontunkból a keleti tartományok gazdasága a szervezeti formák viszonylagos szegényességét tükrözi, csakúgy, mint a régi NDK gazdasága. Eközben a mai Magyarország épít a nagy állami vállalatok átalakításánál a korábbi évtized szervezeti kísérletezésére, amely nemcsak a vállalatok (*firms*), hanem a formák (*forms*) versenyét is megengedte (Stark [1989]). A szervezeti formák versengése létrehozta a termelés megszervezésének gazdag változatait, melyek növekvő mértékben átfedték egymást, személyi állományuk, beszállítói kapcsolataik és tulajdonosi viszonyaik tekintetében. A szervezeti határvonalak egyre elmosódottabbá váltak, s ezzel gazdagabb szervezeti sokféleség járt együtt. A német keleti tartományok újabb tapasztalataival ellentétben, e szervezeti sokszínűség nincs kitéve egy döntő hatékonysági fölényben lévő forma kihívásának. Vagyis Magyarországon nagyobb a szervezeti formák változatossága, s ugyanakkor jóval kisebbek közöttük az „életképességbeli” különbségek. Miközben Németország keleti felében a kiugró hatékonysági diszparitás a sokféleség kiküszöbölésével fenyeget, Magyarországon a „zajos” változatosság a kiválasztódást béníthatja meg. Szelekció hiányában azonban a kevésbé hatékony formák oly mértékben vonhatnak el erőforrásokat a hatékonyabb formák elől, ami már leállíthatja az egész gazdaság evolúcióját.

Az örökség nyomai a vállalkozói életpályákon

Az életterek elkülönítésének elve implicit módon megjelent azokban a „kétpályás” stratégia mellett síkra szálló javaslatokban is, melyek erőforrásokat juttattak volna az őshonos kisvállalati szektornak (a korábbi második gazdaságnak), miközben szigorúbb admi-

nisztratív intézkedéseket hoztak volna az állami szektorban maradó nagyvállalatok költségvetési korlátjának megkeményítésére. Ez a stratégia *Gábor R. István* úttörő munkáin alapult, aki elsők között érzékelte és vizsgálta a második gazdaság jelentőségét. Nagyszerű tanulmányok sorában mutatta be, hogy a második gazdaság fejlődési potenciálja nem valamiféle egyéni vállalkozó szellemből eredt, hanem a kései szocializmus első és második gazdasága közti dinamikus feszültségből (*Gábor R.* [1979], [1985], [1986]). A „kétpályás” stratégia későbbi szószólói azzal érveltek, hogy ez a dinamikus feszültség megszűnik, ha megkísérlik a piacositást és a privatizációt a gazdaság egészére kiterjeszteni (*Kornai* [1990], [1992], *Murell* [1992a], [1992b], [1993], *Poznanski* [1993]). Más szóval, a kifejlődőben lévő piacositott szektor transzformációs energiája szertefoszlik, ha nem különítik azt el az állami nagyvállalatok szektorától (*Stark* [1991]). Ha mindent egy csapásra próbálnak „privatizálni”, ez odavezet, hogy nem fognak privatizálni szinte semmit. Ha a privatizációs stratégia nem különíti el a különböző szférákat egymástól, akkor a privatizáció olyan vállalatokat fog szülni, melyek csak a nevében magánvállalatok. Hasonlóképpen, a várakozások sem fognak feltehetően megváltozni, ha az újszerű viselkedést tanúsító szétszórtan helyezkednek el a vállalati populációban. Komolyabb az esélye, hogy a szereplők megváltoztassák várakozásaikat, ha nagyobb valószínűséggel találkoznak új magatartási formákkal (*Boyer–Orlean* [1992]). A piacorientált szereplők alpopulációja köré vont védőövezet növeli ezt a valószínűséget. Az életterek elkülönítése (amely nem hermetikus elszigetelést, hanem áteresztő elválasztást jelent) így fokozza annak esélyét, hogy az új viselkedési minták a szélesebb populációban is meggyökerecsedjenek.

A „kétpályás” stratégia azonban sehol sem vált hivatalosan elfogadottá.⁸ Azt sem tekinthetjük persze fel, hogy az élettereket elkülönítő stratégia a piacorientált viselkedési jegyek kiválasztódását eredményezte volna. Azt tehetjük meg csupán, hogy tanulmányozzuk a szereplők tényleges magatartását a kifejlődő kisvállalati szektorban. Ez azt mutatja, hogy 1. a második gazdaság nem feltétlenül mozdította elő egy dinamikus tökefelhalmozó réteg megjelenését, s hogy 2. a második gazdaság nem bizonyult az új gazdasági elit elsődleges starthelyének, mivel a sikeres vállalkozók inkább a szocialista káderekek soraiból verbuválódnak. Mindkét jelenség az államszocializmus felemás örökségéről tanúskodik.

Gábor R. [1994] szerint a posztszocialista kisvállalati szektor Magyarországon elaprózott, és túlságosan a szolgáltatási szektorra koncentrálódik. Kevés olyan kistulajdonost találni, aki középtőkésné nőne ki magát; a kisvállalkozók többnyire kerülnek a nagyobb arányú beruházásokat igénylő termelő ágazatokba.⁹ A kisvállalkozók jellegzetes magatartásformái szerint, részben legalábbis, a régi rendszer második gazdaságából eredeztetők. A második gazdaság szereplőitől örökölték preferenciarendszerük olyan vonásait, mint a háztartások jövedelemmaximalizáló, fogyasztási orientációja, ödzkodásuk a hosszú távú üzleti befektetésektől és a kockázatvállalástól, a szabad idő alacsony értéke a jövedelemhez viszonyítva, valamint a gyenge adómorál (*Gábor R.* [1994]). Ebben az erősen

⁸ Megalapozott érvek hozhatók fel amellet, hogy Lengyelország – a hivatalosan hangoztatott állásponttal szemben – a legközelebb jutott a kétpályás stratégiához.

⁹ A sűrűségi függőség (*density dependence*) elméletének érdekes alkalmazását adja *Gábor R. István* a „túl sok, túl kicsi” vállalkozás szervezetökölógiai elemzésével. „*Először* is, ahogy sokasodtak és zsugorodtak a vállalkozások, úgy válhatott a gazdaságos méretminimum egyre kevésbé effektív belépési korláttá. *Másodszor*, minél jobban sokasodtak és minél kisebbre zsugorodtak a vállalkozások, annál könnyebbé válhatott a jövedelemeltagadás, ami a gazdasági hatékonyságtól független védelem a ... nagyobb szervezetekkel mint versenytársakkal szemben. ... *Negyedszer*, minél apróbbakká váltak, csekély méretüknl fogva, annál kevésbé lehettek képesek ... üzleti expanzióra, miközben a zsúfoltság a nagyobb tőkeerejű potenciális versenytársakra is elriasztóan hathatott ...” (*Gábor R.* [1994] 716. o.)

tercier jellegű kisvállalati szektorban a vállalkozás a „dolgok mozgatására” irányul, nem pedig a létrehozásukra (Maruyama [1993] 166. o.)

Az államszocialista korszakban megszerzett technokratikus szaktudás másfelől fontos forrása a vállalkozásnak a szocializmust követő időben. Az elit iskolázott volt az államszocializmusban is, a fejlett piacgazdaságokhoz hasonlóan. A kezdeti években a párttagság sok fiatal előtt megnyitotta a felsőfokú tanintézetek kapuit, a későbbi években pedig azért léptek be a pártba a tanulmányaikat befejező, törekvő emberek, hogy egyengethessék előmenetelüket.¹⁰ A szocializmus időszakában tehát a képzés és a párt tagutánpótlása szoros kapcsolatban állt egymással. Most viszont úgy áll a helyzet, s ezen nincs mit csodálkozni, hogy a képzettség és a vállalkozás kapcsolata vált szorossá. A szocializmus örökségéeként tehát a korábbi elit képes volt átváltani kulturális tőkét, melyet képzettség és gyakorlati tudás formájában a korábbi rendszerben halmozott fel, s benyomult az új rendszer vezető pozícióiba (Bourdieu [1986], Szelényi I. – Szelényi Sz. – Kovách [1995], Hanley [1995]).

A Magyarországon, Csehországon és a keletnémet tartományokban végzett empirikus vizsgálatok alátámasztják azt a következtetést, hogy az elitek kontinuitásának fő oka a párttagság és a vállalkozói réteg jellemzően technokratikus kiválasztódása. Egy magyarországi felmérés alapján Róna-Tas Ákos például arra a következtetésre jut, hogy „a káderek vállalkozóbbak mind kisvállalkozóként, mind vállalati vezetőként” (Róna-Tas [1994] 62. o.). Ha társaságot alapítanak régi káderek, az igazolja a technokratikus kontinuitásra vonatkozó feltevésünket, hiszen ilyenkor a kádermúlt hatása az iskolázottságon keresztül érvényesül. Az új vállalkozói elit nagyban átfed a régivel, mivel „a szocializmust követő átmenetben az elsőkből nem válnak utolsók, inkább megmaradnak elsőeknek” (Róna-Tas [1994] 65. o.). Hasonló eredményre jut Benáček [1996] az új cseh vállalkozói réteg, és Koch–Thomas [1996] is a megfelelő keletnémet réteg feltérképezése során. Tanulmányuk erős összefüggést mutat egyfelől az államszocialista korszakban elfoglalt menedzseri, illetve technokrata pozíciók, másfelől a posztiszocialista magánvállalkozói rétegbe való sikeres belépés között.

Mindent egybevetve, a vállalkozói életpályák több szempontból is magukon viselik az államszocializmus örökségének lenyomatát. A régi szocialista hierarchia jó ugródeszkanak bizonyult vezető helyek betöltéséhez a nagyobb, legális keretek között működő vállalkozásokban. A második gazdaság öröksége pedig a további szétaprózódás irányában hat a mikrocégek féllégális szektorában.

A kapcsolódások

Laza kötődés

Az uralkodó nézet szerint az államszocializmus összeomlása légüres intézményi teret, atomizált gazdasági és politikai szereplőket hagyott hátra, és társadalmi értelemben is tiszta lap maradt utána. Atomizáltság és benuultság helyett mi viszont azt vizsgáljuk, hogy a szereplők miként ágyazódnak bele hivatalos és informális társadalmi kötelékekbe. A tiszta lap helyett figyelmünket arra összpontosítjuk, hogyan igyekeznek újrakombinálni a szereplők erőforrásait, főképpen azoknak a hálózatoknak az újjászervezésével, melyek az egyéneket és vállalatokat földrajzi körzeteken és gazdasági szférákon belül és között összefűzik. A tipikus kapcsolati formákban rejlő korlátokat és lehetőségeket vizsgálva

¹⁰ Összehasonlító rétegződési vizsgálatok eredményeit nyújtja Haller–Kolosi–Robert [1990], Blau–Ruan [1990], Treimann–Ganzeboom [1990].

hangsúlyozni kívánjuk, hogy a szereplők aktívan munkálkodnak hálózataik újjászervezésén.

Az általunk alkalmazott relációs megközelítés nem az egyének személyes tulajdonságaiból indul ki, hanem a szereplőket összefűző interakciós hálózatokból (*Emirbayer–Goodwin* [1994]). Ebből a nézőpontból a nagyon szilárd és sűrű társadalmi hálózatok előmozdítják az egynemű szubkultúrák és az erős közös identitás kialakulását. A hálózat-elemzés érdeklődési köre azonban nem szűkül le a közösségi összetartásra. Egy különösen sűrű és szorosan kapcsolt hálózat (ahol szélsőséges esetben valamennyi szereplő közvetlen kapcsolatban van a többiek mindenyikével) erősítheti tagjainak összetartását, akadályozza viszont őket abban, hogy a környezetből információkat szerezzenek, és erőforrásokhoz jussanak.¹¹ A hálózatelemzés jelenlegi irányzatai szerint általában fordított összefüggés áll fenn egyfelől a hálózati kapcsolat sűrűsége/intenzitása, másfelől a hálózatoknak a külvilággal szembeni nyitottsága között. Hasonlóképpen, a hagyományos klikkmodellekkel (például hogy „ki, kit ismer”) szemben a témában végzett újabb kutatások figyelmüket inkább a hiányzó kapcsolati szálakra fordítják olyan hálózati társadalmi térben, ahol a szereplők között nincsenek közvetlen összeköttetések. E teherbíróbbnak tűnő relációs megközelítésben végzett kutatások kimutatják, hogy a – szereplőket közvetett módon összefűző, illetve a „strukturális lyukakat” (*Burt* [1992]) áthidaló – „gyenge kötéseknek” (*Granovetter* [1973]), amelyek egymástól viszonylag elszigetelt szereplőcsoportok közötti „kötelező áthaladási pontokká” (*Latour* [1988]) válnak, kulcs-szerepük van a *hálózatok alkalmazkodóképességében*.

A lazán összefűzött hálózatok evolúciós előnyeit korán felismerte és módszeresen feltérképezte *Weick* [1976]. A lazán kapcsolódó hálózat először is kedvez a rendszer *lokálizált* alkalmazkodásának. Ha egy rendszer elemei lazán kapcsolódnak egymáshoz, akkor bármelyik részeleme anélkül alkalmazkodhat a külvilág feltételeihez, s módosíthatja azokat, hogy ez az egész rendszerre hatással lenne. A laza kapcsolódások ezáltal szükségletenné teszik, hogy a hálózatnak reagálnia kelljen a környezet minden jelentéktelen változására, vagy akár csak képesnek kelljen lennie erre. A lazán összefűzött hálózatok másik előnye, hogy megőriznek sok független észlelőegységet, s ezért jobban ismerik a környezetüket. Harmadszor, a lazán kapcsolt hálózatban, amelyben az egyes láncszemek megőrzik identitásukat és elkülönültségüket, a hálózat képes megtartani több mutációt és új megoldást, mint a szoros kapcsolódású rendszerek. A lazán összefűzött hálózatok természetükből adódóan „nagyszerű megoldást kínálnak arra a problémára, hogy az alkalmazkodás lerontja az alkalmazkodóképességet” (*Weick* [1976] 7. o.). Költségessé válhat ugyanis egy védett ökológiai zug feltételeihez idomuló hálózat későbbi alkalmazkodása, mert az adott környezetben hasznavehetetlen erőforrások lepusztulhatnak, pedig döntő jelentőségük lehet egy megváltozott környezetben. Elképzelhető végül, hogy a lazán kapcsolt hálózatok változatosabb reakciókra képesek, ezért jóval tágabb tartományban mozgó környezeti változásokhoz tudnak alkalmazkodni, mint a szorosan összefűzött hálózatok.

Az erős és gyenge kötelékek, illetve a szoros és laza kapcsolódások hálózatelméleti fogalmait ilyen módon összefüggésbe hozhatjuk az életterek elkülönülésének a populációs megközelítésben elemzett problémájával, sőt az utóbbi hálózatelméleti fogalmakkal is kifejezhető. Láttuk, egy új genetikai jegy úgy léphet be a populációba, ha előbb meggyökeresedhet egy kellően elkülönült alpopulációban, majd szétterjedhet a fajok között az

¹¹ Az erős (többszörös szálú) kötések gyengeségéről lásd *Breiger–Roberts* [1995]. A gyenge (közvetett) kötések erejéről Mark Granovetter így ír: „A gyenge kötések nagyobb valószínűséggel kapcsolják össze különböző társadalmi csoportok tagjait, mint az erősek, amelyek a csoportokon belül hajlamosak sűrűsödni.” (*Granovetter* [1973] 1366. o.) Ennélfogva „bármilyen legyen elterjesztendő, több emberhez érhet el, s nagyobb társadalmi távolságokat (azaz úthosszakat) hidalhat át, ha gyenge kötésekkel halad előre, s nem erősekkel” (i. m. 1376. o.).

alrendszeret összekötő megfelelően erős kontaktusok révén. A szervezeti életben ugyanígy megkönnyítik a változást a társadalmi összetartáshoz elegendő szoros kötések s az alkalmazkodóképességhez elegendő laza kapcsolódások.¹²

Most sem állítjuk mindazonáltal, hogy egyértelműen pozitív összefüggés állna fenn a laza kapcsolódások és a hálózat alkalmazkodóképessége között. Bár a sokféleség és a laza kapcsolódás strukturális szinten előmozdíthatja az alkalmazkodóképességet, mivel lehetővé teszi eltérő hatékonysági szintek együttélését, kognitív szinten azonban az irányultságok, észlelések, célok és világképek rendezetlen sokasága olyan hangzavart válthat ki, amely szétbomlasztja még a legcsekélyebb összetartást is. A kelet-európai átalakulás néhány megfigyelője éppen erre a veszélyre figyelmeztet (*Henderson és szerzőtársai* [1995]). A szerzők a jövőre tekintő gazdasági cselekvés fő akadályát abban a „káoszban” jelölik meg, melyet az orientációk és észlelések sokfélesége és kétértelmősége váltott ki. Meg kell hagyni, mi inkább türelemre intünk a kétértelműség iránt. E türelem nem fenntartás nélküli elfogadást jelent,¹³ hanem kettős érteleme explicitté tételel: számolunk azzal, hogy a kétértelműség adott körülmények között tőkévé válhat, de az így nyert előny ára esetleg az elszámoltathatóság elvesztése lehet. Tudatában annak, hogy az ambivalencia túltengése megbonthatja a társadalmi összetartást, rá kell ébresztenünk arra a lehetőségére is, hogy az ambivalencia hihető kötelezettségvállalások forrásává válhat. Ahogy a kétértelműségekkel szembeni türelem egyéni szinten az érett és szilárd személyiség jellemzője (*Loevinger* [1976] 23. o.), a kétértelműségek elviselése a rendszerek szintjén az alkalmazkodóképesség központi kognitív előfeltétele. Hasonlóan ahhoz, ahogy a különböző hatékonysági szintek megtűrése fokozza a hálózatok evolúciós potenciálját, a kétértelmű, sőt ellentmondásos felfogások és célok iránti tolerancia segíti az új kérdésekre adandó új válaszok fellelését. A szervezettudományi kutatás „nemigen hagy kétséget afelől, hogy a részcélok változatosságának fokozódása s az ezzel járó konfliktusok javíthatják a keresési tevékenység minőségét” (*Cohen* [1984]). A hálózat egyfajta „immunrendszereként” szolgálhat az ambivalens célok által felizzított ellentmondásokat és konfliktusokat lehűtő kommunikáció (*Luhmann* [1986]). A kétértelműség eltűrése bizonyos értelemben a hálózat „hírszerzési szolgálatát” alkotja, mert csökkenti annak valószínűségét, hogy ellentmondó jelzéseket elfojtsanak valamely egyöntetűen vallott, de torz tudásanyag és egy belsőleg ellentmondásmentes, de hibás felfogás védelmében.¹⁴

¹² Ebből adódóan az új-skóciai halászflojtának a bevezetésben említett kiaknázás *kontra* felfedezés problémáját is értelmezni lehet az élettetek elválasztásának a hálózatelemzés nyelvére lefordított koncepciójával. Így tekintve, *Allen-McGlade* [1987] szimulációs modelljeinek tiszta „kartzéianus” flottái túl szoros kötődésűek, tiszta „sztochasztikus” flottái pedig túl laza kapcsolódásúak. A valóságos halászflojta pedig egy védőzónák tagolta populációként írható le, ahol az egész hálózatot a laza kapcsolódás uralja, míg néhány alrendszerét az erős kötések sűrűsége és intenzitása jellemzi.

¹³ „Az ambivalencia önmagában nem kielégítő, s nem is olyan dolog, amire mint önmagáért való megoldásra törekedni kell; ennek minden esetben a situáció sajátos követelményeiből kell fakadnia, és általuk igazolódnia” (*Empson* [1973] 235. o.) Az ambivalens és ellentmondásos észlelések, illetve világképek olyannyira elszigetelődhetnek egymástól, hogy végül egyfajta strukturális „skizofrénia” állhat elő. A rendszerek áldozatul eshetnek a széttöredezés és pangás ördögi körének, amelyben a rendszer elemei „függetlenségre törekedve próbálnak küzdeni a mindent elborító pangás ellen. Hűbéri kiskirályságok keletkeznek. A függetlenséget megnyerik, de elvesz a kölcsönös függőségből eredő szinergia ... A védőövezetek megsemmisülnek, s összeütközés véletlenül is kirobbanthat” (*Masuch* [1985] 29. o.).

¹⁴ *Chan* [1979] a kétértelműségek elfojtásának végzetes következményeire a hírszerző ügynökségek példáján keresztül világít rá, amelyek előnyben részesítik a kiszolgált rezsim értékeit és hiedelmi rendszerét osztó konformistákat, s ezáltal saját hatékonyságukat ássák alá. „A »deviánsok« aránytalanul kis helyet kaphatnak, legyenek ők osztályhovatartozások, szakmai képzettségük, ideológiai (például pacifista) elkötelezettségük, faji vagy etnikai származásuk alapján annak minősítve. Nincs hát alapunk arra számítani, hogy enyhül az etnocentrizmus, vagy hogy a különféle felfogásbeli elfogultságok majd kioltják egymást pusztán azért, ha szaporítják a hírszerző ügynökségek számát. Valójában ennek éppen az ellenkezője lehet igaz. A hibák többszöröződnek ... s csalóka bizalom alakulhat ki a hírszerzési jelentések iránt.” (*Chan* [1979] 177. o.)

Laza kötődések a vállalkozói hálózatokban

Ahelyett, hogy kiküszöbölnék a kétértelműséget a *tertium non datur* (nincs harmadik lehetőség) logikai elvének érvényesítése érdekében, *tertius gaudens* (nevető harmadikok) szándékosan is életre hívhatják ezt bizonyos szituációkban. A kelet-európai átalakulás szempontjából tanulságosak Georg Simmel fejtegetései a *tertius* szerepről, mert kimutatja, hogy „a nevető harmadik” stabil vállalkozói pozíciót építhet ki magának a többértelműség fedezékében (Simmel [1923/1950] 154., 232. o.). Bizonyos helyzetekben feszültséget kell szítania, hogy valaki *tertiusként* kiemelkedhessék: „Tedd nyilvánvalóvá az embereknek, hogy az általuk támasztott igények ellentmondásosak, s kérd őket arra, oldják meg a most már nyílt konfliktusukat” (Burt [1992] 76. o.). A vállalkozó ebben a megvilágításban úgy emelkedik ki, mint *tertius* közvetítő (*broker*) mások ellentmondásos és kétértelmű viszonyában: ha nincs többértelműség, *tertius* sincs.

Judith Sedaitis elemzése, melyet az új piaci szervezetek oroszországi fellépéséről végzett, azt mutatja, hogy könnyebben követhető az effajta *tertius* stratégiák, illetve egyszerűbbnek tűnik a kétértelműségek stratégiai kiaknázása a lazán összefűzött hálózatokban, mint a szorosan integráltakban (Sedaitis [1996]). Vizsgálata az Oroszországban kibontakozó közvetlen termékcsere irányult, s szerinte alapvető vonatkozásokban különbözik egymástól a lazán és a szorosan összekapcsolt hálózatok köre szerveződő cserekereskedelem. A lazán összekapcsolt hálózatok (amelyekben kevésbé sűrűek az alapítók közötti közvetlen kötélekek) beruházásaik után nagyobb pillanatnyi hozamokat élveznek jobb manőverező képességüknél fogva, s mert változatosabb módon juthatnak erőforrásokhoz. Közvetlenebb módon képesek kielégíteni a piaci keresletet, s kiaknázni azokat a haszonnal kecsegtető lehetőségeket, melyeket a korábbi ellátási rendszerek szétesése kínál számukra. Mivel alig-alig ütköznek külső és belső korlátokba, viszonylag szabadon alkalmazhatnak *tertius* stratégiákat, e magatartásukkal el is nyerték a „harácsoló” minősítést (Kozminski [1993]). Az érem másik oldala, hogy rendkívüli belső sokszínűségük nem sok alapot ad a társadalmi összetartáshoz.

A cserekereskedelmet megszervezték a régi rendszer intézményi keretei között létrehozott, szorosan összefűzött hálózatokban is. Ezek a fentebbiekkel szemben örökölték ugyan az intézményi legitimitást, nyereségük viszont korlátozott maradt. E szorosan összefűzött hálózatok eredményessége elsősorban nem azért alacsonyabb Sedaitis érvelése szerint, mert munkatársi gárdájuk képességei szűkebb területre korlátozódnak, hanem mert hálózataik strukturális okoknál fogva nem alkalmasak a lazán összekapcsolt hálózatok által előszeretettel alkalmazott agresszív *tertius* stratégiák követésére. A szorosan összefűzött hálózatokban ráadásul a külső érintkezés korlátozottsága gátolja a tanulási és felejtési folyamatot. „A közös múltbeli tapasztalatok határokat szabnak a jövőbeli lehetőségeknek ... a régi kapcsolatok korlátozzák a szervezeti rugalmasságot, s olyan »szegmentált« hatásköri és felelősségi rendszert tartanak fenn, mely szűkíti a menedzsment lehetőségeit, hogy alkotó módon reagálhasson az új környezetre és az általa támasztott problémákra” (Sedaitis [1996]).

Az orosz cserekereskedelem Sedaitis-féle elemzése két fontos vonatkozásban is szakít a vállalkozás szokványos megközelítésével. Szembeállítható először is azzal a kutatási tradícióval, amely bizonyos személyiségtípusok viselkedési sajátosságainak tulajdonította a vállalkozási készséget. Ezen irányzat markáns képviselője Joseph Schumpeter, aki korai munkájában gazdag forrását nyújtja a vállalkozók mint tetterős fickók ikonográfiájának, akikben ötvöződik az alkotó felfedező géniusza a „kreatív romboló” bátorságával (Schumpeter [1912/1980]). Sedaitis számára viszont a vállalkozás nem az individuális személyiség funkciója, hanem a társadalmi hálózatoké. Másodsorban, Sedaitis hálózatfelfogása alapvetően eltér attól az újabb keletű irányzattól, mely a hálózati kapcsolatokat az

egyén tulajdonának tekinti. Ez utóbbi nézet szerint a „szociális tőke” (Coleman [1988]) olyan új, egyéni szintű változó, amely kölcsönhatásba kerül az egyén egyéb aktíváival (például az „emberi tőkével”) a társadalmi státusz megszerzése, illetve az életpálya felépítése során. E szerint itt az ideje, hogy a kutatók megfelelő módszert dolgozzanak ki a vizsgálatba bevont személyek birtokában lévő „hálózati tőke” mennyiségének mérésére. Bármennyire eredeti gondolat ennek az új változónak a bevezetése a mobilitási vizsgálatok és a vállalkozási elmélet területén, a „hálózat” fogalom olyan módon kerül itt a képbe, hogy közben figyelmen kívül marad a relációs dimenzió, mely a hálózatelemzés alapvető felismerése. Sedaitis tanulmánya ezzel szemben áttereli figyelmünket a *hálózat-ról mint tulajdonról a hálózatok tulajdonságaira*, kimutatva, hogy a *hálózatok eltérő válfajainak* sajátos alakja, szerkezete és jellemzői más és más gazdasági tevékenységeket tesznek lehetővé.

A vagyoni elemek ambivalenciája

Ha egyszer a régi hálózatok öröksége és az új kapcsolatok szerkezete meghatározó tényezői a vállalkozói magatartásmódoznak a poszt szocialista társadalmakban, játszhatnak-e kiemelkedő szerepet a nagyvállalatok átszervezésében is? Ezt a kérdést vizsgálja *McDermott* [1996] Csehországra és *Stark* [1994] Magyarországra vonatkozóan.

Csehszlovákiában szövetségek szerveződtek a középszintű iparági egyesülések védőernyője alatt az 1970-es és 1980-as években az egyesüléshez tartozó vállalatok, szállítók és vevők, egyes állami bankfiókok, vezetők és munkások, helyi párttagok részvételével. Ennek az volt az értelme, hogy kiváltságokat szerezzenek a központtól, és informális megállapodásokkal javítsanak a gazdasági koordináción, korlátozván a hiánygazdaság bizonytalanságait, illetve így alkalmazkodván hozzájuk.¹⁵ *McDermott* [1996] szerint ezek az informális hálózatok az idők folyamán intézményesültek, s bár nem nyertek feltétlenül jogi elismerést, mégis kereteik közt tárgyalták meg és hagyták jóvá a szereplők igényeit, melyeket a tulajdonosi átrendeződés során a nagy állami vállalatok egyes részlegei iránt támasztottak. Amennyiben e szorosán összefűzött hálózatok kölcsönös fenntartó erő forrásai a benne résztvevők számára, annyiban a termelés átszervezéséhez szükséges áttekintés és szaktudás is a hálózati kapcsolatokhoz kötődik. Az olyan politika tehát, amellyel az állam a gyors privatizálás útján e fenntartó erőtől akarná megfosztani a vállalati cselekvőket, „félállbon állna” (*McDermott* [1996]).

McDermott kimutatja, hogy a neoliberais szóhasználat ellenére Vaclav Klaus utalványos privatizációs programja inkább átrendezte, mint szétépte a korábban kialakult kötelékeket.¹⁶ Az eredmény a kapcsolatok olyan hálója, amelyben a szereplők sokasága nem egyszerűen a szerződéses kapcsolatokat rendezzi egymással, hanem az összetartozó vagyoni eszközök iránti kölcsönös igényeit is.¹⁷ A vállalatok, bankok, befektetési társaságok, helyi önkormányzatok és kormányzati hivatalok e hálón keresztül jelölik ki a

¹⁵ *McDermott* [1996] megjegyzi: „...a szocialista gazdaságok egyik – mind nyilvánvalóbb – öröksége, hogy miközben az ipari koncentráció merevvé tette a gazdasági és technikai kapcsolatokat, például a fogyasztók és a termelők között, eközben az öngazgatás és az önellátás erősödése lehetővé tette vertikális és horizontális szövetségek bonyolult informális rendszerének kialakulását az iparági egyesüléseken belül egymással kölcsönkapcsolatban álló vállalatok körében.”

¹⁶ *Brom-Orenstein* [1994] elemzi az utalványos privatizáció során kialakult koncentrált tulajdonosi viszonyok új strukturáját. Az új beruházási alapokat és az újonnan „privatizált” cseh vállalatok irányítási rendszerének problémáit *Coffee* [1996] mutatja be. A magyar és cseh vállalati kereszt tulajdonosi kapcsolatok összehasonlító elemzését *Stark-Bruszt* [1996] adja.

¹⁷ A vagyoni elemek kölcsönös összefüggéseit *Sabel* [1993] tárgyalja; *Sabel-Prokop* [1996] hasonló szervezeti dinamikát mutat ki az orosz viszonyok között.

megmentendő vállalatokat, dolgoznak ki stratégiákat a vagyoni eszközök szerkezeti átrendezésére, alkudoznak az erőforrások elosztásáról s egyezkednek magukról a vitáik rendezését szolgáló szabályokról és döntéshozó intézményekről is (McDermott [1996]).

A hálózatok Janus-arca Magyarországon is befolyásolja az állami vállalatok társasági átszervezését és a tulajdonosi átalakulást. E folyamatokat a régi formális és informális hálózatok vezető figurái mozgatják, akik a legjobban szervezett társadalmi csoportot alkották az elmúlt évtizedekben. A nagy állami vállalatok vezetői széttördelnek a korábbi szervezeti kereteket a tevékenységi profilok, telephelyek vagy akár az üzem szerinti tagolódás szerint is – számos bolygóvállalatot hozva létre (Stark [1994]). Ezek az újonnan kialakított jogi személyiségű szervezetek névlegesen függetlenek, komplex módon keveredik bennük a magán-, a félmagán- és az állami tulajdon. E bolygóvállalatokban nemcsak az alapító vállalat rendelkezik tulajdonosi részesedéssel, hanem a felső és középvezetők, a fehérgalléros szakemberek, s a személyzet más tagjai is. A „rekombináns” tulajdon e sajátos formájának tipikus jellemzője, hogy az említett magánszemélyek mellett más vállalatok, illetve más cégek bolygóvállalatai is résztulajdonnal rendelkeznek egy-egy szervezeti egységben. Egyidejűleg a nagyvállalatok egymásba is tulajdonosi részesedést szereznek, kiterjedt vállalati kereszttulajdonosi hálózatokat hozva létre. A vállalatokat összekötő kereszttulajdonosi szálak hasonló szerepet kapnak, mint a meredek sziklafalat ostromló hegymászókat összefűző kötelek. Csökkentik a kockázatot, védik a hálózatot a transzformációs megrázkódtatás bizonytalanságaival szemben, némelyikük számára elősegítik az innovációt, még ha közben sokuknál feltartják is a szelekció folyamatát (Miner–Amburgey–Stearns [1990], Ickes–Ryterman [1994]).

A rekombináns módszerekkel kiépített hálózatokban átszövik egymást a kereszttulajdonlás horizontális szálai és az egymásba ágyazott holdingokon belüli vertikális tulajdonosi kapcsolatok. E hálózatokban egyre inkább elmosódnak a magán- és az állami tulajdon között, szemben azzal a fogalomhasználattal, mely az állami és magántulajdon kategóriáival a lényegét kívánja megragadni.¹⁸ A rekombináns tulajdon azonban nem a magán- és az állami tulajdon egyszerű keveréke. Ez olyan kockázatsökkentő (*hedging*) stratégia, mely elmosódottá teszi magukat a szervezeti határvonalakat, sőt még gazdasági szereplők kötöttségeit is, hogy az igazoló elvek szerint járjanak el. Sabel [1990] Németországra, Kogut–Shan–Walker [1992] pedig az Egyesült Államokra vonatkozóan kimutatták, hogy szélsőséges piaci ingadozások, illetve különösen gyors technológiai fejlődés esetén a gazdasági szereplők olyan kockázatsökkentő stratégiákat alkalmaznak, mint a kereszttulajdonosi kapcsolatok kiépítése.¹⁹ Azokban az esetekben, ahol különösen bonyolult a különböző vagyoni eszközök kölcsönös függősége, ott a tulajdonosi jogcímek elhatárolása nem tiszta, hanem kétértelmű, ami elősegíti a rugalmas alkalmazkodást. Stark [1994] érvelése szerint a rekombináns tulajdon magyarországi formája hasonló módon tükrözi a szervezeti határvonalak elmosódását. A *vagyoni elemek kétértelműségének (asset ambiguity)* ezt a fajtáját azonban nem szabad úgy felfogni, mint a „vagyoni elemek elhatároltságának” („*asset specificity*” – lásd Williamson [1985]) egyszerű ellentétét. Ez ugyanis egy olyan változékony környezetben jelenik meg, amelyben az állam paternalisztikus módon törekszik a vállalati kötelezettségek centralizált menedzselésére, ösztönözve ezzel a vállalati vezetőket, hogy többféle igazoló elv alkalmazásával igyekezzenek újabb erőforrásokat szerezni. Ilyen környezetben a túlélésre játszó vállalati vezetőknek a hitelfinanszírozás érdekében járatosnak kell lenniük a profitabilitás nyelvén, emellett pedig a jogos adósságelengedési igények megfogalmazásának mondattaná-

¹⁸ Gieryn [megjelenés alatt] rendkívül érdekes elemzést nyújt a magán és állami tulajdon közti határvonalak hasonló elmosódásáról egy nagy amerikai kutatóegyetem biotechnológiai laboratóriumának példáján.

¹⁹ Gereffi [1994] hasonló megállapításokra jutott a beszállítók csatornáit vizsgálva a kelet-ázsiai ruhaiparban.

ban is. Amikor olyan erőforrásokra igyekeznek szert tenni, melyek birtoklása többféle legitimitációs elvvel is igazolható, az *ambivalenciából* kovácsolnak *vagyoni eszközt*.

E kétértelműség az, amely a talaját képező hálózati sajátosságokkal társulva megtelemti egy különös játékstratégia alapját, *Padgett–Ansell* [1993] elnevezésével a sziklaszilárd húzásét (*robust action*). E stratégia arra támaszkodik, hogy „egyes húzásokra egyidejűleg többféle nézőpontból is lehet összefüggő magyarázatot találni; hogy egy-egy húzás egyszerre sokféle játszmában is lépésnek számíthat; és hogy nem lehet feltárni a köz- és magánszereplők motívációit” (*Padgett–Ansell* [1993] 1263. o.). Az eredmény a rugalmas opportunizmus, vagyis a szabad választási lehetőségek fenntartása a be nem látható jövőbeli eseményekre készen, illetve mások próbálkozásaival szemben, hogy e választási lehetőségeinket szűkítsék. A diszkrecionális lehetőségek fenntartása szempontjából alapvető jelentőségű, hogy ne kövessünk semmilyen meghatározott célt, „mivel a piliszk stratégiai játszmákban ... az a pozíciós játék, hogy mesterkedéssel rászorítsuk ellenfeleinket taktikai lépéskészletük feltárására (sajátunkét homályban hagyva)” (*Padgett–Ansell* [1993] 1265. o.). A győzelem záloga tehát az, hogy magunkat kívül tartva a többieket, bezárjuk a célorientált stratégiai játék kalodájába, ahol előre megjósolhatóvá válik lépéseik sorrendje.

A határvonalak opportunistá homályba burkolása, amely az eszközök rekombinálásához és a nagyvállalatok szétbontásához vezet, társadalmi költségekkel is jár: kikezdi a gazdasági szereplők elszámoltathatóságát (a posztoszocializmusban gátolja ennek kialakulását). Amint *Stark* [1994] kimutatja, éppen az a probléma e sajátosan diverzifikált portfólióval, hogy „az értékekről szóló sokszólamú diskurzusból, amely maga a posztoszocializmus”, a szereplők túl gyakran váltogathatják könnyedén és szinte észrevétlenül pozícióikat, amelyekből egyidejűleg többfélélt birtokolnak az egymással együttélő gazdasági-erkölcsi rendszerekben. De ha a szereplők többféle elv szerint is elszámoltathatók, ennek révén kibújhatnak bármiféle elszámoltatás alól. Mármost ha nem akarjuk a „rugalmasságot” (*flexibility*) mindenekfeletti értéké és metalegitimitációs elvvé emelni, nem térhetünk ki a kihívás²⁰ elől, melyet korszakunkban nem kizárólag, de különös élességgel a posztoszocializmus támaszt, tudniillik, hogy miként tehetnénk a hálózatokat (mint új erkölcsi szereplőket) elszámoltathatóvá, ha egyszer már életrevaló cselekvői a gazdasági átszervezésnek.

Körzetek

A körzet mint ökológiai rendszer

Az uralkodó felfogás szerint a földrajzi körzeteknek nincs jelentőségük az átalakulási stratégiák kialakításában. A posztoszocialista átalakulással foglalkozó tanulmányok, ha figyelmeztetnek nem korlátozzák pusztán az egyedi vállalatok szintjére, rendszerint olyan nemzetgazdasági szintű teendőkre és intézményekre összpontosítanak, mint a pénzügyi politika, a vállalati irányítás jogi keretei vagy a banktevékenység és a hitelezés regulációs intézményei. E nézőpontban a helynek, vagyis a körzetek problematikájának nincs helye.

Szerintünk viszont a körzetek mint a gazdasági tevékenység helyszínei figyelmet érdemelnek. Ezt az álláspontunkat az új gazdaságszociológiára alapozzuk, mely kimutatja: a globalizáció nemhogy eltüntetné, hanem még szembeötlőbbé teszi a földrajzi körzetek sajátos vonásait. Azáltal, hogy a piac nagyobb labilitása áthelyezi a hangsúlyt a mérhető stratégiák érvényesítéséről a térbeli kiterjedtség (*economies of scope*), majd pe-

²⁰ Lásd különösen *Teubner* [1993] gondolatgazdag eszme-futtatását arról, hogy a szervezetek új hálózati formái milyen kihívás elé állították a jogelméletet.

dig az időbeliség (*economies of time*) hozadékára (Storper [1989], Teece [1993], Sabel [1994], Gereffi [1994]), a helyi tudás, a helyi kultúra és a helyi hálózatok talaján a rugalmas specializáció új szervezeti formái alakulnak ki.

Az északolasz ipari övezetekről a nyolcvanas években megjelent publikációk nyomán került be a közgazdasági irodalomba a legnagyobb nyomatékkal az gondolat, hogy a helyi viszonyokban rejlő lehetőségek hozzájárulnak a gazdasági fejlődéshez. Az Emilia Romagna tartományban koncentrálódó regionális termelési rendszerekről általában mint sikertörténetekről írtak. A siker nyitját az egymáshoz illeszkedő gazdasági intézmények rendszerében látták. Az intézményi kompatibilitás e beállítás szerint döntően hozzájárul a regionális kooperációs hálózatokra jellemző tranzakciósköltség-hatékonysághoz. Ezek a hálózatok mélyen beágyazódnak egy olyan intézményi infrastruktúrába, mely hatékonyan gondoskodik a tevékenységüket segítő szolgáltatásokról.

Az olasz ipari övezetek történetét azonban más megvilágításban is szemügyre lehet venni. E termelési rendszereket, különösen a textilipari és ruházati övezetekben a különféle intézmények és a szervezeti formák rendkívüli változatossága alkotja, az egyik póluson a nemzetközi hírű divattervező stúdiókkal és a technológiailag magasan fejlett középüzemekkel, a másikon pedig a kis kézműves cégekkel és a feketén foglalkoztatott otthoni bedolgozókkal. Ahelyett, hogy e széles színpadon egy olyan összeillő rendszer elemeit látnánk, melynek hatékonysága a különféle szervezeti formák kompatibilitásából, s ennek tranzakciósköltség-csökkentő hatásából ered, elképzelhetőnek tartjuk, hogy az ipari övezetek evolúciós ereje éppen a különféle formák inkompatibilitásából származik. Nézőpontunkból nem a szervezetek rendszerszerű illeszkedése, hanem ennek hiánya a hatékony evolúciós ellenszere a „legjobban bevált megoldások” egyeduralomra jutásának. Az illeszkedés hiánya azáltal növeli a régió alkalmazkodóképességét, hogy az megőrzi az egymástól elütő viselkedési módok tarka sokszínűségét, mely az új szervezeti mutációk kifejlődéséhez szükséges.

Az ipari körzetek ellenállást tanúsítottak a közgazdász szellemű áramvonalasítási kísértésekkel szemben, de ez, legalábbis az északolasz vidékeken, nem valamiféle intézményi tervezés teljesen akaratlagos eredményének tűnik. Ezekben a körzetekben szűk szomszédságokban szerveződnek a szorosan kapcsolódó kooperációs hálózatok, s éppen a térbeli közelségből szokás eredeztetni a tranzakciós költségek leszorítását. Evolúciós nézőpontból viszont a tranzakciós költségek hatásai kevésbé fontosak, mint az a tény, hogy a térbeli közelség lehetővé teszi az erőforrások, az információ és a munkaerő állandó cseréjét a különféle – akár inkompatibilis – termelési formák között. Akár megtakarítást eredményez a tranzakciós költségekben a térbeli közelség, akár nem, hosszú távú előnye az, hogy a különféle formák könnyebben megtermékenyíthetik egymást, mintha térben szétszórtabban helyezkednének el. A térbeli közelség az északolasz ipari övezetekben egyfajta véletlen generátorként működik, hasonlóan a naszkapi indiánoknak a bevezetésben említett karibuszkontritusához. Megtöri a tendenciát, hogy a tranzakciós költségek megtakarítására tekintve csak összeillő vállalatok kerüljenek egymással kapcsolatba. A hiperhatékony magatartásmódok kiküszöbölésével a térbeli közelség nem-hogy feloldaná, még fokozza is a szervezeti inkompatibilitást.

Más szavakkal kifejezve: az ipari körzetekben sokféle szervezet *ökológiai rendszerét* látjuk. A körzetekben még annál is összetettebbek a kölcsönös összefüggések, mint az ambivalens tulajdonosi igényekben, melyek háttere, hogy a vállalatok szervezeti határain átnyúlva kerülnek kiegészítő viszonyba a specializált eszközök. A körzeteken belüli kölcsönös összefüggések azért bonyolultabbak, mert itt az ambivalencia eltérő társadalmi logikák, bevett cselekvésformák és eljárások között feszül, hiszen az érintettek nemcsak az üzleti vállalkozások köréből kerülnek ki, hanem a politikai, vallási, lakóhelyi és a családi élet keretei közül is. Minthogy e különböző szférák logikái nem vezethetők vissza

egymásra, s nem is fejezhető ki valamely általános értékmérő eltérő mennyiségeivel, a körzetek nem egyszerűen egyazon szervezetfajta alpopulációinak ütközővezetekkel elválasztott életterei, hanem társadalmi rendező elvek különböző „fajainak” komplex ökológiai rendszerei.

A posztoszocialista körzetek

A második világháború utáni időszakban két gazdaságpolitikai irányzat gyakorolt különös befolyást az államszocialista országok gazdaságföldrajzára: az erőteljes ipari racionalizálás és a vidéki ipartelepítés, azaz összefüggő profilú létesítmények felépítése egy-egy körzetben. Ami az előbbit illeti, az ipar központi irányításának megkönnyítésére a hatóságok következetesen csökkentették a vállalatok számát, növelve egyúttal méretüket. A másik tendenciát a hagyományos gyáripari körzetekben kialakult munkaerőhiány magyarázza: a kormányzat ipari létesítményeket telepített kisebb, elzárt közösségekre, megcsapolván a vidéki munkaerő-felesleget. Ez különösen helyhez nem kötött iparágak (*footloose industries*) esetében volt lehetséges, amilyen a textil-, a gép- és az elektrotechnikai ipar. Ezáltal a helyi közösségek egyre inkább elszigetelődtek egymástól, miközben egyre inkább függővé váltak a helyi cégektől, illetve üzemektől a foglalkoztatás, a gazdasági erőforrások és az olyan szociális szolgáltatások tekintetében, mint a lakásépítés, az egészségügyi ellátás, az óvodai, bölcsödei elhelyezés, a sportlétesítmények fenntartása és hasonlók (*McDermott* [1996]).

A félmúlt államszocialista gazdaságpolitikája nyomán előállt „vállalatváros”-jelenség magyarázza a helyi szint fontosságát a nagy állami vállalatok mai átszervezése során. Miközben a vállalati vezetőknek korábban a minisztériumokkal, a területi pártbizottságokkal és a nagy kombinátok központi vezetésével kellett kötelezően egyeztetniük, a szocialista irányítási hierarchiák összeomlásával az egyes üzemek vezetői gyakorta csak a helyi kormányzat képviselőivel szembesülnek (*Burawoy–Krotov* [1992]). A nagyfokú koncentráció és az ipari monokultúrák körülményei között a privatizáció és az átszervezés nem eredményez kompetitív piaci szerkezetet, ehelyett az állam és a gazdaság újfajta kölcsönhatása alakul ki, mely gyakran a helyi szintre korlátozódik (*Wiesenthal* [1993] 10. o.). Oroszországban például a választott testületekként legitimitással rendelkező helyi önkormányzatok kapták meg az áram-, víz- és egyéb közüzemi szolgáltatások felügyeleti jogát. Ezen keresztül befolyást tudnak gyakorolni a vállalatokra: az önkormányzatok ezért „igen széles lehetőségekhez jutottak a helyi ügyek irányításában” (*Shleifer–Boycko* [1993] 48. o.). A helyi önkormányzatokról szóló különféle tanulmányok²¹ arra utalnak, hogy miután a központi állami bürokrácia elvesztette sok korábbi funkcióját, a vállalatok közti piaci tranzakciók pedig még nem eléggé fejlettek, a posztoszocializmus kialakulóban lévő irányítási rendszerét mind több decentralizált és helyi intézmény alakítja. Ezek megpróbálnak pozíciókat foglalni maguknak egy terven és piacon *tüli*, bizonytalan és változékony környezetben.

Vállalkozók a körzetekben, vállalkozói körzetek

A kialakuló lokális irányítási struktúrák, melyek inkább horizontális, mintsem hierarchikus vagy piaci koordináción alapulnak, elősegíthetik az erőforrások mozgósítását az új vállalkozásokban. Kuczi Tibor és Makó Csaba egy Budapest közeli kisközségben végzett

²¹ Lásd például *Wollman* [1996] írását a keleti német tartományokról, illetve *Pickvance* [1996] elemzését a magyar és az orosz helyi önkormányzatokról.

vizsgálatában kimutatta, miképpen csökkentik a helyi hálózati kapcsolatok az induló vállalkozások előtt tornyosuló bizonytalanságokat és kockázatokat. A hálózati kapcsolatok mintegy védőpajzsként szolgálnak, késleltetik a kiválasztódást s csökkentik a kezdeti nehézségeket, amelyekbe az új vállalkozások bármely gazdaságban beleütköznek, de a posztszocialista gazdasági átalakulás bizonytalan és változékony feltételei között különösen súlyosak (Kuczi–Makó [1996]). A szerzők rámutatnak, hogy a bizalomra épülő kapcsolatokban a gazdasági csereügyleteket rokoni, baráti szálak szövik át. Az általuk tanulmányozott helyi közösségekben az új szerződéses kapcsolatok gyakran a közös tapasztalatokból származó régi informális viszonyokra épülnek rá, amelyek a közelmúltban alakultak ki a domináns helyi vállalatban vagy a második gazdaságban. Ilyen körülmények között a bizalom csökkenti a beszállítók, üzleti partnerek, illetve az alkalmazottak kiválasztásában rejlő kockázatot. Kuczi Tibor és Makó Csaba arra a következtetésre jut, hogy e helyi hálózatokban a kapcsolatokon alapuló szerződés-kötés (*relational contracting*) jellemzi a gazdasági tranzakciókat. Ilyen esetben az erősebb partner nem használja ki a gyengébb partner sebezhetőségéből adódó lehetőségeket, és maga a kapcsolat fenntartása is olyan érték, mely szabályozza a cserét, és csillapítja a nézeteltéréseket.

A Kuczi–Makó [1996] tanulmányában szereplő kistulajdonosi hálózatok első pillantásra emlékeztetnek valamelyest az északolasz ipari övezetekre. Közös vonás például, hogy erős állam hiányában előnyben részesítik a helyi üzleti kapcsolatokat, s fontos szerepük van a hagyományos kötelékeknek a szerződések betartatásában. A hagyományos kapcsolatok azonban csak egyik összetevőjét alkotják az északolasz ipari övezetek sikertörténetének. S bár a szerzőpáros utal rá, hogy vizsgálatuk időszakában már tervezték egy vállalkozói klub és egy helyi alapítvány létrehozását, az általuk tanulmányozott községekben kevés nyoma volt azoknak a széles tagsági bázisú ipartestületeknek, szakszervezeteknek és igazgatási szempontból hozzáértő helyi hatóságoknak, melyek oly fontosak az északolasz ipari övezetekben.

Mindezen túl kétségbe vonható a hagyományos kötelékek, bizalmi viszonyok és a helyi fejlődés ok-okozati kapcsolata. Gábor R. [1994] szerint a tradicionalizmus hátulütői valószínűleg kiegyenlítik az előnyeit. Először is, a második gazdaság termelői, amennyiben ragaszkodva régi szokásaikhoz, csak a korábban kialakult társadalmi kapcsolataik bázisán bocsátkoznak piaci tranzakciókba (akár még a hirdetésekről is lemondva), hátrányba kerülhetnek olyan üzleti kapcsolatok létesítésében, ahol a három lépés megtartása teljesen helyénvalónak számít. Másodsor, erős civil szerveződések (amelyeket a kommunizmus időszakában gátoltak, Olaszországban viszont virágoznak)²² hiányára hivatkozva Gábor R. István nem hajlik annak feltételezésére, hogy a második gazdaságban szövődött közeli kapcsolatok egyben bizalmi viszonyok. Éppenséggel az is lehet, hogy a múltban megszerzett legerősebb „közös élmény” a viszonyokban bujkáló bizalmatlanság, s hogy a rájuk épülő új üzleti kapcsolatok is magukon fogják viselni ezt a bélyeget (Kemény [1996]). Kissé más megfogalmazásban: egyik-másik posztszocialista ország útja Európába esetleg Szicílián keresztül fog vezetni, s nem a prosperitás északolasz útján.

Végül mi van akkor, ha az ok-okozati kapcsolat nem a helyi azonosságtudattól vezet az együttműködésen alapuló fejlesztési stratégiákhoz, hanem fordítva? Ezt a kérdést veti fel Charles Sabel, újragondolva az olasz ipari övezetek és más regionális fejlesztési társulások dinamikáját. Sabel érvelése szerint a kooperatív viszonyok nem az eredetileg meglévő közösségi érzésen alapulnak, hanem a „tanult bizalmon” (*studied trust*) (Sabel [1992]). E folyamat megértésének egyik kulcsa, hogy Sabel és munkatársai olyan övezetekben bukkantak együttműködésen alapuló fejlesztési programokra, amelyek a közelmúltban

²² Lásd Trigilia [1986], Stark [1991], Gábor R. [1991], Putnam [1993].

heves összeütközések színterei voltak (*Sabel* [1992], *Hirst–Zeitlin* [1991], *Sabel–Zeitlin* [1996]). Mai beszámolóikban ugyanakkor a szereplők visszatérően harmonikus múltbeli viszonyokra utalnak, a jelenhez igazítva a múltbeli események felidézését. E tanulmányok szerint ahelyett, hogy a közösen osztott identitás szülné a bizalomra épülő társadalmi kapcsolatokat, a tényleges együttműködés formálja át az identitásokat, míg közösen oszthatók nem lesznek. Ezek az új identitások, bár történelmileg hamisak, hatásaikban ettől nem kevésbé valóságosak, mint a jelenbeli együttműködés mintái.

Ebből az alternatív nézőpontból tekintve, a körzetek nem azért járulnak hozzá az innovatív és kooperatív fejlesztési stratégiákhoz, mert területükön közösen osztott felfogások érvényesülnek, hanem mert különböző társadalmi csoportok és eltérő társadalmi logikák kölcsönhatásának színterei. Mivel a körzetek nem lehetnek közömbösek e kölcsönhatásokkal szemben, azt mondhatjuk, hogy a körzetek a változatosság megszervezésének eszközei. Ez a felismerés fogalmazódik meg többek között *Stark* [1994] felvetésében, aki szerint a szereplők nemcsak szervezettek, hanem társadalmi rendező elvek ökológiai rendszerében is manővereznek. Erre következett *McDermott* [1996] is, amikor azt vizsgálja, hogyan válnak a körzetek bonyolult egyezkedésének helyszínévé, ahol a különféle szereplők nemcsak versengő, de jellegükben igen heterogén igényeket támasztanak.

Hausner és szerzőtársai [1996] hasonló módon – azaz eltérő társadalmi logikák ökológiai rendszereként – fogják fel a körzeteket. Hausner és kollégái kilenc déllengyel vajdaságban vizsgálták a gazdasági fejlődést úgy, hogy a körzeteket nemcsak megfigyelési, hanem elemzési egységnek is vették. Azt igyekezték megmagyarázni, miért indul meg a gazdasági fejlődés bizonyos körzetekben, másokban meg nem, figyelmüket az egyének tulajdonságai helyett maguknak a körzeteknek a tulajdonságaira, jellemzőire fordították.²³ *Kuczi–Makó* [1996] faluszociológiai tanulmányával szemben, amely gazdag leírást ad a *körzetekben működő vállalkozókról*, Hausner és szerzőtársainak munkája inkább a *vállalkozói körzetekről* szól. Arra a következtetésre jutnak, hogy a legsikeresebb regionális fejlődési stratégiák mozzogatója nem egy adminisztratív vagy kvázi kormányzati szerv, amelyik valamiféle középszintű regionális fejlesztési hatóság formájában jelenik meg. A régiók közti fejlődési különbségek egyik fő magyarázó tényezője, hogy léteznek-e a különféle típusú szervezeteket összekapcsoló hálózatok.

Következtetések – a súrlódás szerepe

Könyvének (*The Economic Institutions of Capitalism*) elején Oliver Williamson megállapítja: „A tranzakciós költségek a fizikai rendszerekben fellépő súrlódás közgazdasági megfelelői. ... De miközben a fizikusokat azonnal figyelmeztették laboratóriumi eszközeik és a környező világ, hogy a súrlódás mindenütt jelen van, és gyakran kifejezetten számításba kell venni, a közgazdászoknak nem volt hasonlóan pontos felfogásuk a gazdasági rendszer működtetésének költségeiről. Így bár a pozitív közgazdaságtan elvben elismerte a súrlódás jelentőségét, nem voltak fogalmi eszközei a súrlódás tényleges leírására.” (*Williamson* [1985] 18–19. o.)

Oliver Williamson azzal járult hozzá a közgazdaságtanhoz, hogy elemzési stratégiát dolgozott ki a gazdasági tranzakciók során fellépő *súrlódás* megértésére azzal a céllal, hogy segítségére legyen a gazdaságpolitikának, és támogasson olyan intézményeket, melyek minimalizálják a tranzakciós költségeket. Jelen tanulmány és az általunk hivatkozott sok más írás úgy tekinthető, mint amelyik a posztoszocialista átalakulásban vizs-

²³ Egy korábbi ökológiai szemléletű tanulmányban (*Nee–Young* [1991]) a szerzők Kínában vizsgálták a vidéki vállalkozásokat.

gálja a súrlódás szerepét. Mindazonáltal két alapvető különbségre is rá kell mutatnunk Williamson programjához képest. Először is, e tanulmányok nem a gazdasági cserében fellépő, hanem a gazdasági átalakulással járó súrlódást vizsgálják. Vagyis míg Williamson a *tranzakciós* költségekre tereli a figyelmet, minket a *transzformációs* költségek izgatnak. Ha viszont az intézményrendszer átépítését, mint a „formákba való beruházást” (Thévenot [1985]) tekintjük, mely a jövőben csökkenti a tranzakciós költségeket, akkor a transzformációs költségek elsüllyedt (*sunk*) tranzakciós költségekként foghatók fel. Másodsor, Williamsontól eltérően, aki hajlamos magasabb rendűnek minősíteni azokat a formákat, melyek minimalizálják a súrlódást, a mi nézőpontunkból a súrlódásnak pozitív szerepe is van. Persze mi sem emelünk szót a magasabb transzformációs költségek mellett, s nem pártolunk mértéktelen tranzakciós költségekkel működő intézményeket; hasznosnak tűnik azonban megkérdőjelezni a sima és súrlódásmentes átmenet koncepcióját.

Ez az álláspont abból a felismerésből indul ki, hogy némi súrlódás alapvető jelentőségű lehet a piacok működése szempontjából, mert megtör csapdába vivő pozitív visszacsatolási hurkokat. Erre a belátásra jutott az amerikai szövetségi értékpapír- és tőzsdefelügyelet is (Federal Securities and Exchange Commission) az 1987. október 19-i nagy New York-i tőzsdekrach után, mikor a Dow–Jones-index 508 pontot esett. Az értékpapírkereskedelem néhány ága előzőleg már szinte súrlódásmentes jelleget öltött, mert nagy előrelépés történt a számítógépes programozott kereskedelemben. Az egyidejűleg és közel azonosan tájékozott nagybefektetők rendkívüli sebességgel adtak-vettek részvénykosarakat, ezért attól a veszélytől tartottak a tőzsdefelügyelet emberei, hogy némely piacok a szeszélyes ingadozásokból a káosz állapotába kerülnek. A piaci rend fenntartására kidolgoztak egy sor „megszakítót”, amelyek átmenetileg szüneteltetik a számítógépesített indexarbitrázst, ha a Dow-Jones egycsapásra bizonyos pontszámnál többet ugrik bármelyik irányban. Ezek az úgynevezett áramkör-megszakítók megtörik a pozitív visszacsatolás negatív hatásait (akárcsak a naszkapik karibu lapockacsontja), visszahozzák az időt s ezáltal a súrlódást a tőzsdei műveletekbe.²⁴

*

Tanulmányunk célja az volt, hogy megkezdjük azoknak az áramkör-megszakítóknak a vizsgálatát, melyek súrlódást visznek a posztoszocialista átalakulás folyamatába. A sima átmenetet akadályozó súrlódást az intézményi örökségek idézik elő, egyúttal azonban megőrzik a sokszínűséget jövőbeli rekombináns stratégiákhoz. A vállalatközi kapcsolódások a cégek számára védőpajzsként szolgálnak, és gátolják a szelekciót, míg a lazán összefűzött hálózatok hiányos kapcsolódásai többértelműségből fakadó súrlódást idéznek elő, mely elősegíti a vállalkozói stratégiákat. A körzetekben pedig a rendező elvek sokfélesége okoz olyan súrlódást, amely megakadályozza a túlzottan egyszerű harmonizálódást, viszont olyan összetettebb ökológiai rendszereket eredményez, amelyek regionális fejlesztési stratégiák alapjául szolgálnak. Az általunk használt fogalmakkal, amilyen az életterek elkülönülése, a vagyoni eszközök ambivalenciája, az értelmezések lokális ökológiai rendszerei, hozzáláthatunk annak elemzéséhez, miképpen formálják át a szereplők örökségeiket, kapcsolódásaikat és körzeteiket, hogy kiutat találjanak az államszocializmus világából.

²⁴ A felügyelet döntéséről lásd Robb [1990] számvetését, a New York-i értéktőzsdére kifejtett hatásairól pedig Heberlein [1995] és Petrino [1994] értékelését. 1990. évi üzembe helyezése óta a megszakító évről évre ritkábban lépett működésbe, mivel a piaci ingadozások lecsillapodtak.

Hivatkozások

- ALLEN, P. M.–MCGLADE, J. M. [1987]: Modelling Complex Human Systems: A Fisheries Example. *European Journal of Operational Research* 24, 147–167. o.
- ARTHUR, W. B. [1994]: *Increasing Returns and Path Dependence in the Economy*. University of Michigan Press, Ann Arbor.
- BARNETT, W. P. [1995]: *The Dynamics of Competitive Intensity*. Stanford Business School Research Paper No. 1227, Stanford, (Calf).
- BENÁČEK, V. [1996]: Private Entrepreneurship and Small Businesses in the Transformation of The Czech Republic. Megjelent: *Grabher, G.–Stark, D.* (szerk.) [1996]. 209–241. o.
- BLAU, P. M.–RUAN, D. [1990]: Inequality of Opportunity in Urban China and America. *Research in Social Stratification and Mobility*, 9, 3–32. o.
- BOURDIEU, P. [1986]: Forms of Capital. Megjelent: *Richardson J. G.* (szerk.): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. 141–158. o. Greenwood Press, Westport.
- BOYER, R.–ORLEAN, A. [1992]: How Do Conventions Evolve? *Journal of Evolutionary Economics*, 2, 165–177. o.
- BRANDON, R. N.–BURIAN, R. M. (szerk.) [1984]: *Genes, Organisms, Populations: Controversy over the Units of Selection*. MIT Press, Cambridge (Mass.).
- BREIGER, R. L.–ROBERTS J. M. JR. [Megjelenés alatt]: Solidarity and Social Networks. *Journal of Mathematical Sociology*, 20.
- BROM, K.–ORENSTEIN, M. [1994]: The “Privatized” Sector in the Czech Republic: Government and Bank Control in a Transitional Economy. *Europe-Asia Studies*, 46 (6), 893–928. o.
- BRUSZT LÁSZLÓ–STARK, D. [1996]: Vállalkozói tulajdonosi hálózatok a kelet-európai kapitalizmusban. *Közgazdasági Szemle*, 3. sz.
- BURAWOY, M.–KROTOV, P. [1992]: The Soviet Transition from Socialism to Capitalism. *Worker Control and Bargaining in the Wood Industry*. *American Sociological Review*, 57, 16–38. o.
- BURT, R. [1980]: Autonomy in a Social Typology. *Annual Review of Sociology*, 6, 79–141. o.
- BURT, R. [1992]: *Structural Holes: The Social Structure of Competition*. Harvard University Press, Cambridge (Mass.).
- CAROLL, G. R.–HARRISON J. R. [1994]: On the Historical Efficiency of Competition between Organizational Populations. *American Journal of Sociology*, 100 (3). 720–749. o.
- CHAN, S. [1979]: The Intelligence of Stupidity: Understanding Failures in Strategic Warning. *The American Political Science Review*, 78, 171–180. o.
- COFFE, J. C., JR. [1996]: Investment Privatization Funds: The Czech Experience. Megjelent: *Frydman, R.–Gray, Ch.–Rapaczynski, A.* (szerk.): *Corporate Governance in Central Europe and Russia*. Oxford University Press, New York–London.
- COHEN, M. D. [1984]: Conflict and Complexity: Goal Diversity and Organizational Search Effectiveness. *The American Political Review*, 78, 435–451. o.
- COLEMAN, J. [1988]: Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*, 94 (supplement): S95–S120. o.
- DAVID, P. A. [1986]: Understanding the Economics of QWERTY. Megjelent: *Parker, W. N.* (szerk.): *Economic History and the Modern Economist*, 30–49. o. Basil Blackwell, Oxford.
- DOSI, G. [1991]: Some Thoughts on the Promises, Challenges and Dangers of an “Evolutionary Perspective”. *Economics Journal of Evolutionary Economics*, 1 (1), 1–3. o.
- DUPRÉ, J. A. (szerk.) [1987]: *The Latest on the Best: Essays on Evolution and Optimality*. MIT Press, Cambridge (Mass.).
- EIGEN, M.–GARDINER, W.–SHUSTER, P.–WINKLER–OSWATITSCH, R. [1981]: The Origin of Genetic Information. *Scientific American*, 244 (4), 88–118. o.
- ELIASSON, G. [1984]: Microheterogeneity of Firms and Stability of Industrial Growth. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 5 (3–4), 115–51. o.
- ELIASSON, G. [1991]: Deregulation, Innovative Entry and Structural Diversity as a Source of Stable and Rapid Economic Growth. *Journal of Evolutionary Economics*, 1 (1), 49–63. o.
- EMIRBAYER, M.–GOODWIN, J. [1994]: Network Analysis, Culture, and the Problem of Agency. *American Journal of Sociology*, 99 (6), 1411–1454. o.
- EMPSON, W. [1973]: *Seven Types of Ambiguity*. Chatto and Windus, London.

- FISHER, R. A. [1930]: *The Genetic Theory of Natural Selection*. Clarendon Press, Oxford.
- FONDA, S.–GEREFFI, G.–NONNEMAKER, L. [1994]: *Tapping the Global Economy: An Analysis of Globalization Strategies Among U. S. Apparel and Retail Companies*. Conference on the New Institutionalism in Economic Sociology. Cornell University, 1994. október.
- FRYDMAN, R.–RAPACZYNSKI, A. [1994]: *Privatization in Eastern Europe: Is the State Withering Away?* CEU Press, Budapest–London.
- GÁBOR R. ISTVÁN [1979]: A második (másodlagos) gazdaság (keresőtevékenység és jövedelemátcsoportosulás a társadalmilag szervezett termelésen és elosztáson kívül). *Valóság*, 1. sz. 22–36. o.
- GÁBOR R. ISTVÁN [1985]: Második gazdaság: a magyar tapasztalatok általánosíthatónak tűnő tanulságai. *Valóság*, 2. sz. 20–37. o.
- GÁBOR R. ISTVÁN [1986]: Reformok, második gazdaság, „államszocializmus”. (A 80-as évek tapasztalatainak fejlődéstani és összehasonlító gazdaságtani tanulságairól). *Valóság*, 7. sz. 32–48. o.
- GÁBOR R. ISTVÁN [1991]: Második gazdaság – modernitás – dualitás (Tegnapi jövőképeink mai szemmel). *Közgazdasági Szemle*, 11. sz. 1041–1057. o.
- GÁBOR R. ISTVÁN [1994]: Kisvállalkozás Magyarországon – virul vagy satnyul? (Történeti és kontextuális meghatározottságok összehasonlító nézőpontból). *Közgazdasági Szemle*, 7–8. sz. 709–719. o.
- GEREFFI, G. [1994]: *The Organization of Buyer-Driven Global Commodity Chains: How U.S. Retailers Shape Overseas Production Networks*. Megjelent: Gereffi, G.–Kornziencz, M. (szerk.): *Commodity Chains and Global Capitalism*. Praeger, Westport (Conn.), 95–112. o.
- GIERYN, T. F. [megjelenés alatt]: *Biotechnology’s Private Parts (and Some Public Ones)*. Megjelent: Thackray, A. (szerk.): *Private Science: The Biotechnology Industry and the Rise of Molecular Biology*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- GOULD, S. J. [1987]: *The Panda’s Thumb of Technology*. *Natural History* 1, január, 14–23. o.
- GOULD S. J.–LEWONTIN, R. C. [1984]: *The Spandrels of San Marco and the Panglossian Paradigm: A Critique of the Adaptationist Programme*. Megjelent: Sober, E. (szerk.): *Conceptual Issues in Evolutionary Biology*, 252–270. o. MIT Press, Cambridge (Mass.).
- GRABHER, G. [1993]: *Rediscovering the social in the economics of interfirm relations*. Megjelent: Grabher, G. (szerk.): *The Embedded Firm: On The Socioeconomics of Industrial Networks*. 1–31. o. Routledge, London–New York.
- GRABHER, G. [1996]: *Adaptation at the Cost of Adaptability? Restructuring the Eastern German Regional Economy*. Megjelent: Grabher, G.–Stark, D. (szerk.) [1996]. 107–134. o.
- GRABHER, G.–STARK, D. (szerk.) [1996]: *Restructuring Networks: Legacies, Linkages and Localities in Postsocialism*. Oxford University Press, London–New York.
- GRANOVETTER, M. [1973]: *The Strength of Weak Ties*. *American Journal of Sociology*, 78 (6), 1360–1380. o.
- GRANOVETTER, M. [1979]: *The Idea of “Advancement” in Theories of Social Evolution and Development*. *American Journal of Sociology*, 85 (3), 489–515. o.
- HALLER, M.–KOLOSI TAMÁS–ROBERT, P. [1990]: *Social Mobility in Austria, Czechoslovakia, and Hungary*. Megjelent: Haller, M. (szerk.): *Class Structure in Europe: New Findings from East-West Comparisons of Social Structure and Mobility*. 153–197 o. M. E. Sharpe, Armonk.
- HAMILTON, G. G.–FEENSTRA, R. C. [1995]: *Varieties of Hierarchies and Markets: An Introduction*. *Industrial and Corporate Change*, 4 (1), 51–91. o.
- HANLEY, E. [1995]: *Market-Maintained Inequalities in Eastern Europe: The Emergence of Small-Scale Entrepreneurship in Poland, Hungary and the Czech Republic*. University of California, Department of Sociology, Los Angeles, kézirat.
- HANNAN, M. T.–FREEMAN, J. H. [1989]: *Organizational Ecology*. Harvard University Press, Cambridge (Mass.).
- HAUSNER, J.–KUDLACZ, T.–SZLACHTA, J. [1996]: *Regional and Local Factors in the Restructuring of South-Eastern Poland*. Megjelent: Grabher, G.–Stark, D. (szerk.) [1996]. 190–208. o.
- HEBERLEIN, G. [1995]: *Circuit Breakers don’t Electrocute Investors ... Yet*. *The Seattle Times*, március 19.
- HENDERSON, J.–WHITLEY, R.–LENGYEL GYÖRGY–CSABA LÁSZLÓ [1995]: *Contention and Confusion in Industrial Transformation: Dilemmas of State Economic Management*. Megjelent: *Dittrich*,

- E.-Shmitt, G.–Whitley, R. (szerk.): *Industrial Transformation in Europe: Process and Contexts*. Sage, London.
- HIRST, P.–ZEITLIN, J. [1991]: Flexible Specialization versus Post-Fordism: Theory, Evidence, and Policy Implications. *Economy and Society*, 20 (1), 1–56. o.
- HODGSON, G. M. [1993]: *Economics and Evolution. Bringing Life Back into Economics*. Polity Press, Cambridge (UK).
- ICKES, B. W.–RYTERMAN, R. [1994]: From Enterprise to Firm: Notes for a Theory the Enterprise in Transition. Megjelent: *Campbell R. W. (szerk.): The Postcommunism Economic Transformation*. 83–104. o. Westview Press, Boulder (Colo.).
- KATZ, M. L.–SHAPIRO, C. [1985]: Network Externalities, Competition, and Compatibility. *American Economic Review*, 75 (3), 424–440. o.
- KEMÉNY SZABOLCS [1996]: Competition, Cooperation, and Corruption [1996]: Economic Practice in a Transforming Market in Hungary. Paper prepared for the Tenth International Conference of Europeanists. Chicago, március.
- KOCH, T.–THOMAS, M. [1996]: The Social and Cultural Embeddedness of Entrepreneurs in Eastern Germany. Megjelent: *Grabher, G.–Stark, D. (szerk.) [1996]*. 242–262. o.
- KONUT, B.–SHAN, W.–WALKER, G. [1992]: The Make-or-Cooperate Decision in the Context of an Industry Network. Megjelent: *Nohria, N.–Eccles, R. G. (szerk.): Networks and Organizations*. 348–365. o. Harvard Business School Press, Cambridge (Mass.).
- KORNAI JÁNOS [1989]: Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében. HVG Kiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1990]: *The Road to a Free Economy*. Norton, New York.
- KORNAI JÁNOS [1992]: A posztszocialista átmenet és az állam. *Gondolatok fiskális problémákról. Közgazdasági Szemle*, 6. sz.
- KOZMINSKI, A. K. [1993]: *Catching Up? Organizational and Management Change in the Ex-Socialist Block*. State University of New York Press, Albany.
- KUCZI TIBOR–MAKÓ CSABA [1996]: Towards Industrial Districts? Small-Firm Networking in Hungary. Megjelent: *Grabher, G.–Stark, D. (szerk.) [1996]*. 176–189. o.
- LATOUR, B. [1988]: *The Pasteurization of France*. Harvard University Press, Cambridge, (Mass.).
- LEWONTIN, R. C. [1982]: *Human Diversity*. Scientific American Books, New York.
- LOEVINGER, J. [1976]: *Ego Development*. Jossey-Bass, San Francisco.
- LUHMANN, N. [1986]: *The Autopoiesis of Social Systems*. Megjelent: *Geyer, F.–Zouwen, J.v.d. (szerk.): Sociocybernetic Paradoxes. Observation, Control and Evolution of Self-Steering Systems*. 172–192. o. Sage, London.
- MARCH, J. G. [1991]: Exploration and Exploitation in Organizational Learning. *Organization Science*, 2 (1), 71–87. o.
- MARCH, J. G.–OLSEN, J. P. [1989]: *Rediscovering Institutions: The Organizational Basis of Politics*. Free Press, New York.
- MARUYAMA, M. [1993]: Survival, Adaptive and Maladaptive Strategies, and Pitfalls in Management Transfer: Lessons from Other Parts of the World and their Use in Management Reform in Central and Eastern Europe. Megjelent: *Murayama, M. (szerk.): Management Reform in Eastern and Central Europe*. 163–175. o. Aldershot, Dartmouth.
- MASUCH, M. [1985]: Vicious Circles in Organizations. *Administrative Science Quarterly*, 30, 14–33. o.
- MAYR, E. [1980]: Prologue: Some Thoughts on the History of the Evolutionary Synthesis. Megjelent: *Mayr, E.–Provine, W. B. (szerk.): The Evolutionary Synthesis: Perspectives on the Unification of Biology*. 1–48. o. Harvard University Press, Cambridge (Mass.).
- MAYR, E. [1984]: Typological versus Population Thinking. Megjelent: Sober, E. (szerk.): *Conceptual Issues in Evolutionary Biology*. 14–18. o. MIT Press, Cambridge (Mass.).
- MAYR, E. [1985]: How Biology Differs from the Physical Sciences. Megjelent: *Depew, J.–Weber, B. H. (szerk.): Evolution at the Crossroads: The New Biology and the New Philosophy of Science*. MIT Press, Cambridge (Mass.).
- McDERMOTT, G. A. [1996]: Renegotiating the Ties that Bind: The Limits of Privatization in the Czech Republic. Megjelent: *Grabher, G.–Stark, D. (szerk.) [1996]*. 70–106. o.
- MINER, A. S.–AMBURGEY, T. L.–STEARNS, T. M. [1990]: Interorganizational Linkages and Population

- Dynamics: Buffering and Transformational Shields. *Administrative Science Quarterly*, 35, 689–713. o.
- MURELL, P. [1991]: Can Neoclassical Economics Underpin the Reform of Centrally Planned Economies. *Journal of Economic Perspectives*, 5 (4), 59–78. o.
- MURELL, P. [1992a]: Evolution in Economics and in the Economic Reform of the Centrally Planned Economies. Megjelent: *Clague, Ch.–Rausser, G. C.* (szerk.): *The Emergence of Market Economies in Eastern Europe*. 35–54. o. Basil Blackwell, Oxford.
- MURELL, P. [1992b]: Evolutionary and Radical Approaches to Economic Reform. *Economics of Planning*, 25 (1), 79–95. o.
- MURELL, P. [1993]: What is Shock Therapy? What Did it Do in Poland and Russia? *Post-Soviet Affairs*, 9 (2), 11–140. o.
- NEE, V.–YOUNG, F. W. [1991]: Peasant Entrepreneurs in China's Second Economy: An Institutional Analysis. *Economic Development and Cultural Change*, 39, 293–310. o.
- NELSON, R. R. [1991]: Why Do Firms Differ, and How Does it Matter? *Strategic Management Journal*, 12, 61–74. o.
- PADGETT, J. F. [1992]: Learning from (and about) March. *Contemporary Sociology* 21(6):744–749.
- PADGETT, J. F.–ANSELL, CH. K. [1993]: Robust Action and the Rise of the Medici, 1400–1434. *American Journal of Sociology*, 98 (6), 1259–1319. o.
- PETRUNO, T. [1994]: Is NYSE Being Kept too Cool under its Collar? *Los Angeles Times*, január 26.
- PICKVANCE, CH. [1996]: Leaders, Followers, or Obstacles? The Functions of Representative and Mediating Instructions in the Transformation. Megjelent: *Grabher, G.–Stark, D.* (szerk.) [1996]. 305–323. o.
- POWELL, W. W. [1990]: Neither Market nor Hierarchy: Network forms of Organization. Megjelent: *Staw, B.–Cummings L. L.* (szerk.): *Research in Organizational Behavior* 12, Greenwich, (Conn.), JAI Press.
- POZNANSKI, K. Z. [1993]: Restructuring of Property Rights in Poland: A Study in Evolutionary Politics. *East European Politics and Societies*, 7 (3), 395–421. o.
- PUTNAM, R. [1993]: *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton University Press, Princeton (N.J.).
- REDDING, S. G.–WHITLEY, R. D. [1990]: Beyond Bureaucracy: Towards a Comparative Analysis of Forms of Economic Resource Co-ordination and Control. Megjelent: *Clegg, S. R.–Redding S. G.* (szerk.): *Capitalism in Contrasting Cultures*. 79–104. o. Walter de Gruyter, Berlin.
- ROBB, G. A. [1990]: Curb on Some Program Trades To Be Tried. *New York Times*, 1990. július 26.
- RÓNA-TAS ÁKOS [1994]: The First Shall Be Last? Entrepreneurship and Communist Cadres in the Transition from Socialism. *American Journal of Sociology*, 100 (1), 40–69. o.
- SABEL, CH. F. [1990]: Mobius-Strip Organizations and Open Labor Markets: Some Consequences of the Reintegration of Conception and Execution in a Volatile Economy. Megjelent: *Bourdieu, P.–Coleman, J.* (szerk.): *Social Theory for a Changing Society*. 3–54. o. Westview Press–Russell Sage Foundation, Boulder (Colo.)–New York.
- SABEL, CH. F. [1992]: Studied Trust: Building New Forms of Co-operation in a Volatile Economy. Megjelent: *Pyke, F.–Sengenberger, W.* (szerk.): *Industrial District and Local Economic Regeneration*. International Labour Organization, Genf.
- SABEL, CH. F. [1993]: Constitutional Ordering in Historical Perspective. Megjelent: *F. W. Scharpf* (szerk.): *Games in Hierarchies and Networks*. Westview Press, Boulder (Colo.), 65–123. o.
- SABEL, CH. F. [1994]: Learning by Monitoring: The Institutions of Economic Development. Megjelent: *Smelser, N. J.–Swedberg, R.* (szerk.): *The Handbook of Economic Sociology*. 137–165. o. Princeton University Press, Princeton (N.J.).
- SABEL, CH. F.–PROKOP, J. E. [1996]: Stabilization through Reorganization? Some Preliminary Implications of Russia's Entry into World Markets in the Age of Discursive Quality Standards. Megjelent: *Frydman, R.–Gray, Ch.–Rapaczynski, A.* (szerk.): *Corporate Governance in Russia and Eastern Europe*. CEU, Budapest.

- SABEL, CH. F.–ZEITLIN, J. (szerk.) [1996]: *Words of Possibility: Flexibility and Mass Production in Western Industrialization*. Cambridge University Press, Cambridge–New York.
- SCHUMPETER, J. A. [1980]: *A gazdasági fejlődés elmélete*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- SEDAITIS, J. B. [1996]: *Network Dynamics of New Firm Formation: Developing Russian Commodity Markets*. Megjelent: *Grabher, G.–Stark, D.* (szerk.) [1996]. 137–157. o.
- SHLEIFER, A.–BOYCKO M. [1993]: *The Politics of Russian Privatization*. Megjelent: *Blanchard, O.* (szerk.): *Post-Communism Reform*. MIT Press, Cambridge (Mass.).
- SIMMEL, G. [1923/1950]: *The Sociology of Georg Simmel*. Free Press, New York.
- SMITH, J. M. [1984]: *Optimization Theory in Evolution*. Megjelent: *Sober, E.* (szerk.): *Conceptual Issues in Evolutionary Biology*. 289–315. o. MIT Press, Cambridge (Mass.).
- SOBER, E. [1984]: *The Nature of Selection: Evolutionary Theory in Philosophical Focus*. MIT Press, Cambridge (Mass.).
- STARK, D. [1989]: *Coexisting Organizational Form in Hungary's Emerging Mixed Economy*. Megjelent: *Nee, V.–Stark, D.* (szerk.): *Remaking the Economic Institutions of Socialism: China and Eastern Europe*. Stanford University Press, Stanford.
- STARK, D. [1991]: *Privatizáció Magyarországon. A tervtől a piachoz vagy a tervtől a klánhoz?* Közgazdasági Szemle, 9. sz.
- STARK, D. [1994]: *Új módon összekapcsolódott régi rendszerelemek: rekombináns tulajdon a kelet-európai kapitalizmusban – I., II.* Közgazdasági Szemle, 11. és 12. sz.
- STORPER, M. [1989]: *The Transition to Flexible Specialization in the Film Industry: the Division of Labour, External Economies, and the Crossing of Industrial Divides*. *Cambridge Journal of Economics* 13 (3), 273–305. o.
- SZELÉNYI SZONJA–SZELÉNYI IVÁN–KOVÁCH IMRE [1995]: *The Making of the Hungarian Postcommunist Elite: Circulation in Politics, Reproduction in the Economy*. *Theory and Society*, 24, 697–722. o.
- TEECE, D. [1993]: *Dynamics of Industrial Capitalism: Perspectives on Alfred Chandler's Scale and Scope*. *Journal of Economic Literature*, 31 (március), 199–225. o.
- TEUBNER, G. [1993]: *Nouvelles formes d'organisation et droit*. *Revue Francaise de Gestion*. November–december, 50–68. o.
- THÉVENOT, L. [1985]: *Rules and Implements: Investment in Forms*. *Social Science Information*, 23 (1), 1–45. o.
- TREIMANN, D. J.–GANZEBOOM, H. B. G. [1990]: *Cross-National Comparative Status Attainment Research. Research in Social Stratification and Mobility*, 9, 105–127. o.
- TRIGILIA, C. [1986]: *Small Firm Development and Political Subcultures in Italy*. *European Sociological Review* 2/3, 161–175. o.
- WEICK, K. E. [1976]: *Educational Organizations as Loosely Coupled Systems*. *Administrative Science Quarterly*, 21 (1), 1–19. o.
- WEICK, K. E. [1977]: *Organization Design: Organizations as Self-Designing Systems*. *Organizational Dynamics*, 6 (2), 31–45. o.
- WEIZSÄCKER, C.–WEIZSÄCKER E. U. [1984]: *Fehlerfreundlichkeit*. Megjelent: *Kornwachs, K.* (szerk.): *Offenheit – Zeitlichkeit – Komplexität. Zur Theorie der Offenen Systeme*. Campus, Frankfurt (a.M.).
- WIESENTHAL, H. [1993]: *Die „Politische Ökonomie“ des fortgeschrittenen Transformationsprozesses und die (potentiellen) Funktionen intermediärer Akteure*. Working paper. Max-Planck-Gesellschaft, Arbeitsgruppe Transformationsprozesse in den neuen Bundesländern an der Humboldt-Universität zu Berlin.
- WILLIAMSON, O. E. [1985]: *The Economic Institutions of Capitalism*. Free Press, New York.
- WILSON, D. S. [1984]: *Individual Selection and the Concept of Structured Demes*. Megjelent: *Brandon, R. N.–Burian, R. M.* (szerk.): *Genes, Organisms, Populations: Controversy over the Units of Selection*. 272–291. o. MIT Press, Cambridge (Mass.).
- WOLLMANN, H. [1996]: *Between Institutional Transfer and Legacies: Local Administrative Transformation in Eastern Germany*. Megjelent: *Grabher, G.–Stark, D.* (szerk.) [1996]. 324–342. o.